

De vroegste geschiedenis van de Heerlense St. Pancratiuskerk, de eerste steen

DOOR LIDWIEN SCHIPHORST*

De oude stadskerk van centrum Heerlen, de St. Pancratius, heeft het afgelopen voorjaar niet te klagen gehad over belangstelling. In de plaatselijke kranten en op TV-Limburg heeft de 'Pancratiustour' van deken Van Galen, teneinde sponsorgelden voor de restauratie van het interieur in 2009 te generen, royaal aandacht gekregen. Deze opknopbeurt is ondermeer aanleiding vroeg 20ste-eeuwse wandschilderingen op het priesterkoor in ere te herstellen, die een onderdeel waren van de kerkvergroting tussen 1901 en 1903, aangebouwd aan het oudste gedeelte. De historiserende stijlen van de 19de eeuw en de vroege 20ste eeuw hebben lange tijd te kampen gehad met onderwaardering, die ook aan de Pancratius niet voorbij ging. Gelukkig heeft een jonge generatie architecten en kunsthistorici dit tijt gekeerd. De restauratie van het interieur zou evenwel een uitgelezen kans zijn een ander, ietwat onderge-sneeuwd tijdvak in de bouwgeschiedenis van de kerk onder de loep te nemen: de vroegste jaren.

Datering

Rond 1050 zou ter plaatse van de Pancratiuskerk een Andreaskapel gestaan hebben, terwijl de huidige kerk medio 12de eeuw en de toren rond 1390 gedateerd moeten worden, aldus een informatiebordje bij de kerk. Afgezien van de vermelding van de kapel, is de tekst een compilatie van de bouwgeschiedenis van de Pancratiuskerk, zoals deze verwoord is in de gezaghebbende *Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst uit 1962*.¹ In dit overzichtswerk baseerden Marres en Van Agt zich voor de beschrijving van de kerk op de tekeningen van de Maastrichtse architect Willem Sprenger [1875-1947], die bij de vergroting in 1901-1903 de functie van bouwopzichter vervulde. Tot voor kort was er in Heerlen nooit naar deze tekeningen gezocht, maar ze bleken verspreid te zijn over drie archiefinstellingen: het archief Sprenger in het Historisch Centrum Limburg [voormalig Rijksarchief] te Maastricht, de bibliotheek van de RACM te Zeist en

de Rijksdienst voor de Kunsthistorische Documentatie te Den Haag. [afb. 2 en 4]

Argumenten voor de datering in de 12de eeuw vinden Marres en Van Agt in vergelijkingen met twee andere vroeg-middeleeuwse kerken in de regio: de voormalige abdijkerk van Rolduc en de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk. In het laatste decennium van de vorige eeuw zijn echter over de beide kerken nieuwe, wetenschappelijke bouwgeschiedenissen verschenen.² De bestaande theorieën over hun ontstaan, ook grotendeels de 12de eeuw, werden kritisch bekeken, hetgeen hier en daar schuiven met jaartallen en nieuwe formuleringen omtrent de bouwhistorie tot gevolg had. De nieuwe opvattingen over de chronologie waren gebaseerd op nauwkeurige studies van de gebouwen zelf en van de toepassing van moderne architectuurtheorieën.

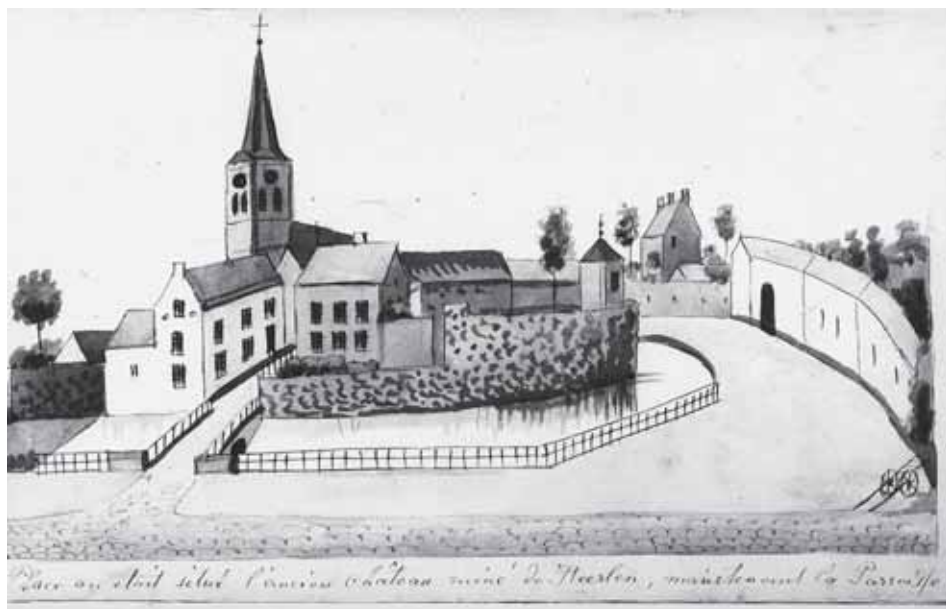
Voor een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pancratiuskerk kan dit niet zonder gevolgen blijven. De aanstaande opknopbeurt [in 2009?] vormt een nieuwe gelegenheid het gebouw te bestuderen, misschien

zelfs wel onder de vloer, ten einde feiten en data nauwkeuriger te benoemen. Deze bijdrage in het Jaar van het Religieus Erfgoed 2008 wil een aanzet zijn tot een nieuwe theorie over de stichting van de Pancratiuskerk.

De publicaties uit 1985

In 1985 verscheen een handzaam boekje over de St. Pancratiuskerk met een bouwgeschiedenis en rondgang door het toenmalige interieur.³ Het kwam uit bij gelegenheid van de inwijding en openstelling van de nieuwe dagkapel op de plek van de oude sacristie en bevatte een opsomming van de tot dan toe verschenen historische beschouwingen. Eén van de auteurs, Paul Post, was aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat werkzaam, wat zijn betrokkenheid bij het onderwerp extra reliëf geeft. Het ingestelde onderzoek gaf hem aanleiding in datzelfde jaar nog tweemaal over de Pancratiuskerk te schrijven, steeds voor een andere lezersgroep.

In Het Land van Herle waren de aantekeningen van de Heerlense oud archivaris P. Peters uit 1901-1903 zijn onderwerp.⁴ Peters [1864-1947] was een geïnteresseerde onderwijzer, die op zijn dagelijkse loopje van huis naar school de afbraak en de latere constructieve werkzaamheden gadesloeg, die tot herstel en vergroting van het kerkgebouw zouden leiden. Hij maakte dagboekachtige notities, verzamelde stukjes uit de krant met memorabele feitjes en plakte alles in een schrift, dat hij volgnummer 12 gaf. Hij had al meer over de veelal Romeinse bodemvondsten in Heerlen verzameld en zag zijn belangstelling een decennium later beloond met een aanstelling als [eerste!] gemeentearchivaris. Na Peters overlijden werden zijn schriften in het stadsarchief bewaard en driekwart eeuw later begon voor de notities over de Pancratiuskerk – nadat ze in een helder overzicht waren samengebracht – een nieuw leven.[afb.5] Dat het bij de waarnemingen om meer ging dan om wat toevallig verdwaalde oude stenen, stond vast.

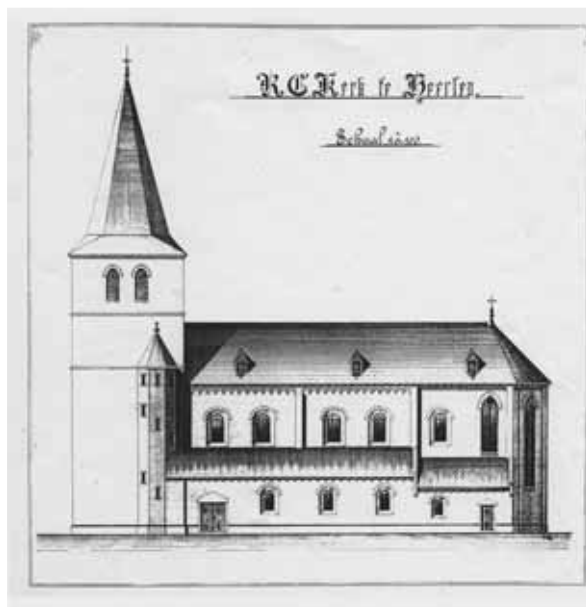

Afb. 1: Pentekening ca. 1890, M. de Witt, zicht op de kerk vanuit het zuidwesten. Rechts voor de toren de oude pastorie waarvoor een deel van de als tuin ingerichte oude walmuur, het grote huis links werd door de familie Canter bewoond. fotocollectie Rijkheyt Heerlen

Peters heeft vermoedelijk geen weet gehad van de Andreaskapel uit de schenkingsakte van 1050, waarover pas veel later, ondermeer door zijn opvolger Van Hommerich, gepubliceerd is.⁵ Peters koesterde wel vermoedens over een voorgangster van de Pancratiuskerk, maar hij heeft dit idee niet uitgewerkt. In 1932 situeerde hij, na de vondst van een zware muurfundering aan het voormalig Emma-plein, daar een kapel of godshuis als voorloper van de parochiekerk.⁶ Post liet bij het publiceren van de aantekeningen uit 1901-1903 een duiding of conclusie achterwege. Toch leek het erop, dat het ordenen zijn opinie had bijgesteld. Hij schrijft dan ook in het *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek*, 'waarschijnlijk was deze Andreaskapel of kerk een kleine, wellicht houten kerk die stond op de plaats waar nu de Pancratiuskerk staat'.⁷ Het mag mijns inziens een redelijk grote stap heten Peters' bodemvondsten meteen en zonder verdere aanwijzingen als de Andreaskapel te duiden. Hoe is de berichtgeving in de nieuwe studies van de twee vergelijkingsobjecten omtrent voorgangers van de kerk of vondsten onder de kerkvloer?

Voorgangers

De bouw van de Rolducse abdijkerk is gedocumenteerd in *Annales Rodenses*.⁸ Slechts weinig middeleeuwse kerkgebouwen in Nederland verkeren in de bevoorrechte positie over zo'n goede bron aangaande hun bouwgeschiedenis te kunnen beschikken. Met de komst van Ailbertus in 1107 begon het werk aan een nieuwe kerk, waarvoor een ouder gebouw werd afgebroken. Die voorgangster was een houten kapel, die gedurende een bouw-tijd van drie jaar, zoals de kroniek aangeeft, tot stand kwam. Hardering neemt aan, dat deze onwaarschijnlijk korte periode voor opbouw en afbraak een wijze van uitdrukken is, die in een heiligenleven past en geen feiten betreft.⁹ Hij legt de opmerking uit als 'continuïteit in het bouwen' ten tijde van de komst van Ailbertus. Die houten kapel zou dus op

Afb. 2: Zijaanzicht ca. 1900, W. Sprenger. Het achterste gedeelte van de kerk is voor de uitbreiding afgebroken, de ingang in de zijbeuk is dichtgemaakt, de toren kreeg twee ingangen.

topografische collectie RKD Den Haag

z'n minst enkele decennia eerder opgetrokken kunnen zijn, maar waar precies is voorlopig onbekend. Hardering geeft, met Kubach en Verbeek, vele voorbeelden van houten kerkjes uit de 7de tot 10de eeuw in het Rijn-Maasgebied.¹⁰

Een voorgangster van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk ter plaatse van de huidige kerk is evenmin bekend. Wel vormden vondsten tussen 1902 en 1926 gedaan bij afbraak op een terrein aan de Stokstraat aanleiding een 7de of 8ste-eeuws drieschepig kerkje te vermoeden van ca 30 x 15 m groot.¹¹ Het zou mogelijk een bisschopskerk kunnen zijn. De interpretatie van deze vondsten, zo stelt Bosman, van gebruik en bestemming blijft zinloos zolang verdere gegevens ontbreken. Hij acht de kans groot, dat de Onze Lieve Vrouwekerk geheimen bergt, maar er vond nog geen systematisch archeologisch onderzoek onder de kerkvloer plaats. Van het huidige kerkgebouw

neemt hij in gezelschap van meer geleerden aan, dat de vroegste bouwcampagne rond of kort na het jaar 1000 bij het westkoor begon, waarna van west naar oost met een zekere continuïteit tot in de 13de eeuw gebouwd is.¹² De auteurs van *De monumenten van geschiedenis en kunst van Maastricht* gaan er eveneens vanuit, dat de westbouw kort na het jaar 1000 in aanbouw was, maar veronderstellen dat de bouw stagneerde en niet eerder dan in de 12de eeuw aansluiting met het schip plaatsvond.¹³

Dat vroeg-middeleeuwse berichtgeving omtrent kerkarchitectuur de hedendaagse mens voor raadsels stelt, mag ook uit het volgende blijken. De Maastrichtse Sint-Servaaskerk was in de jaren tachtig van de vorige eeuw enkele jaren aan de eredienst onttrokken om de stads-archeologische dienst vrij spel te geven. In de omgeving van de kelderruimte met het graf van Sint Servaas zijn verscheidene opgravingsputten geslagen, die inderdaad veel onthulden. De conclusies leidden tot een klein zaalkerkje uit de 6de-7de eeuw, een grotere, drieschepige basilica uit de 7de-10de eeuw en een in de aanzet blijven steken, veelhoekige centraalbouw. Geen van deze vondsten was in verband te brengen met de laat 6de-eeuwse tekst van Gregorius van Tours over het 'magnum templum', dat zijn tijdgenoot bisschop Monulfus als vervanger van een houten oratorium boven het graf van St. Servaas zou hebben gesticht. Er was nog een tweede eveneens belangwekkend conclusie van Panhuyzen betreffende het archeologisch onderzoek. De vele aan het licht gekomen voorgangers maakten geen deel uit van de thans bestaande bouwmassa. Dat wil zeggen, dat het basisconcept van het huidige kerkgebouw begin 11de eeuw ontwikkeld werd. Reeds in 1039 werd een deel hiervan gewijd.¹⁴

De westbouw

De westbouw of het westkoor van de Heerlens kerk, waarvan het middendeel, de toren, nog bestaat, speelt in *De Nederlandse Monu-*

menten een bijrolletje, een standpunt dat enige aankleding behoeft. Het vroeg-middeleeuwse type kerkgebouw, zoals dat in Heerlen, Maastricht en Rolduc werd opgericht, wordt met de term basilica aangeduid. Dit is een bouwwerk op rechthoekig grondplan dat door pijlers en arcaden verdeeld wordt in drie [of meer] schepen, waarvan de middelste hoger is. De basilica werd in het oude Rome ontwikkeld en werd benut voor rechtspraak, handel en onderwijs. Het was daardoor tevens een belangrijke ontmoetingsplaats voor de stedelijke bevolking. Ten tijde van keizer Constantijn [eerste helft van de vierde eeuw] gingen de christenen de zeer praktische basilicae gebruiken voor hun eredienst. De vroeg-christelijke basilica was aan één korte zijde met een rechte muur gesloten, soms met een halfronde nis binnenin, of een uitgebouwde halfronde apsis. Tegen de vlakke gevel aan de voorzijde was een atrium, hal of afdak en de ingang bevond zich vaak daar.

Als bouwtype ging de basiliek een eeuwenlang bestaan tegemoet, gevoelig voor uitbreidingen en modetrends. In de vroege middeleeuwen kwam in het Rijn-Maasgebied aan de westzijde van grotere stads-, klooster- en kappittelkerken een westbouw of westkoor voor. Een zeer vroeg [805], maar evenwel bij ons welbekend voorbeeld was de westbouw met de keizernis aan de Akense Paltskapel. Hieruit ontwikkelde zich een rechthoekig blok van waaruit torens oprijzen, zoals bij de St. Servaas of die zelf als een toren fungeert zoals in Rolduc of bij de Onze Lieve Vrouwekerk.¹⁵ Bij de genoemde kerken is het westkoor even of nagenoeg even breed als het erachter gelegen gebouw.

Op de tekeningen van Sprenger van de Heerlense Pancratius, uitgangspunt bij de invloedrijke uitspraken in *De Nederlandse monumenten* komt geen westkoor voor, alleen één vierkante toren, zie afbeelding 3 en 4. De tekeningen zijn op twee tijdstippen gemaakt: rond 1900 vóór de vergroting en kort erna, in 1903. In beiden is de bestaande toestand weergegeven, wat zich eventueel onder het maai-

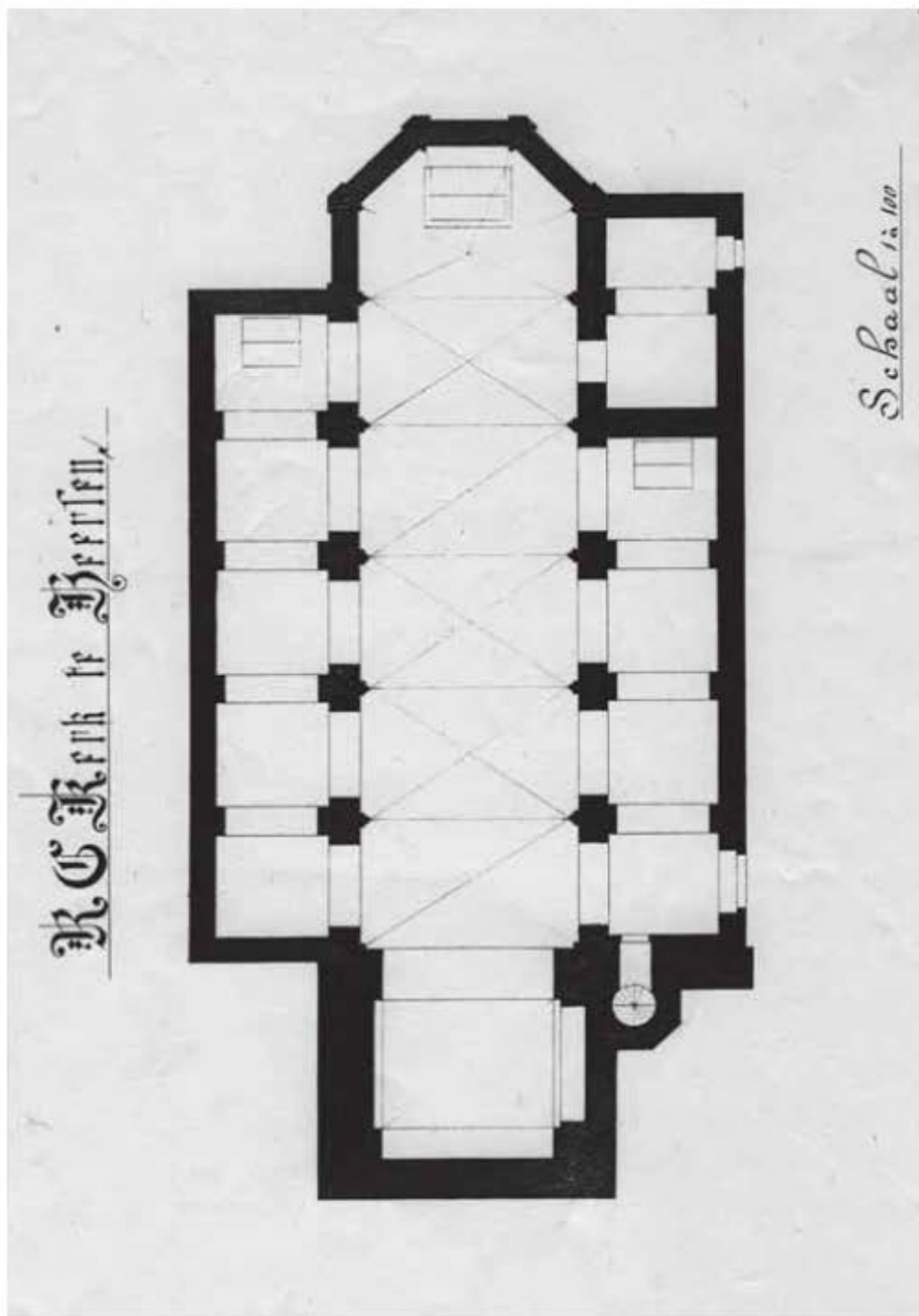

Afb. 3: Gedeelte van de toren met bouwnaad op ca. 2 meter hoogte. foto L. Schiphorst, Heerlen

veld bevond deed niet ter zake. Een driedelig westkoor voor de Pancratiuskerk haalde wel het iets latere, uitputtende overzicht van Kubach en Verbeek omtrent de romaanse bouwkunst in het Rijn-Maasgebied.¹⁶ Post en Van het Hooft, alsmede Post in zijn twee latere artikelen, vermelden terecht een westbouw voor de Heerlense kerk en maken dit duidelijk met plattegrondtekeningen. Dat driedelige westkoor, dat aansloot op de zijbeuken van de kerk, wat in de beide buitenwerkse muren zichtbare sporen naliet, is op een zeker tijdstip verdwenen en gereduceerd tot die ene toren. Dat dit niet in 1394, zoals De Nederlandse Monumenten stelt, maar al veel eerder het geval was, blijkt bij nauwkeurige lezing

van de aldaar vermelde bron: een mededeling van Van Hommerich in *De Maasgouw* 1947. Reeds een jaar nadien was deze bewering door Schwartzberg weerlegd.¹⁷ De toren wordt, volgens Schwartzberg genoemd in een document uit 1394, waar echter niets te vinden is over een bouwcampagne, integendeel, het betreft een bestaande toestand. De toren was in het door de bewoners van Heerlen omstreden bezit van edelman Gillis van de Weyer, gelegen op een terrein aangeduid als 'tresfonds', driedelige grondfundering.¹⁸ Dit laatste past als een puzzelstukje in de bewijsvoering voor een oorspronkelijk, driedelig westkoor voor de Pancratius.

Van de Onze Lieve Vrouwekerk was, zoals gezegd, vanaf ca. 1000 de benedenzone van het westkoor, te weten een rechthoekig blok met twee slanke, ronde torentjes en een eronder gelegen crypte, tot de bouwnaad op ca. zes meter hoogte opgetrokken, misschien zelfs nog vóór 1000 begonnen. Aansluitend tot ca. 1160 volgden een reeks werkzaamheden voor de uitleg en gedeeltelijke bouw van het schip en de zijbeuken, de oostcrypte, de bases voor de ooststorens en apsis en de omgang met pijlers aldaar. De bouw van de abdijkerk van Rolduc verliep in tegengestelde richting, begonnen is aan de crypte aan de oostzijde en vervolgens via het schip naar de westzijde voltooid. Aan de westbouw is het laatst gewerkt rond 1200, terwijl geenszins de huidige hoogte bereikt was.¹⁹ Daar de abdijkerk zoveel meer bouwkundige verschillen met de Heerlense vertoont, wil ik dit verder buiten beschouwing laten. Dat jaar 1000 van de Onze Lieve Vrouwekerk zou ik graag naar Heerlen willen doortrekken. De immer gebezigde 12de eeuw voor de Pancratius kunnen we alvast op één punt proberen een eeuw terug te schroeven, voor de westbouw van waaruit de toren ontstaan is. Het is zelfs mogelijk hier eveneens een bouwnaad te memoreren, namelijk die zich aan de voorzijde van de toren op ca. 2m hoogte duidelijk aftekent en geen vervolg in de zijden van het torenlichaam laat zien. [afb. 3]

Afb. 4: Plattegrond ca. 1900, W. Sprenger. De spitse puntjes vóór de zware pijlers zijn de [weggehaalde] schalken van het kruisribgewelf, de zware grondfundering aan de achterzijde in de zijbeuk duidt op de oorspronkelijke sluitmuur van de oude kerk. *topografische collectie RKD Den Haag*

Het schip en de zijbeuken

Dat het bouwen van de oude Heerlense kerk zich in het basilicale schema voegde, duidt op meer intentie dan voor een dorpskerk of kapel, een niet uit te vlakken, maar hier niet nader uitgewerkt gegeven.

Op de tekening van Sprenger met het zij-aanzicht is achter de toren die basilica nog goed te zien in het hoge schip en de lager zijbeuken. In het schip is aan de plaats van de rondboogvensters en een muurverdikking een verdeling in traveeën op te merken, binnen corresponderend met scheibogen tussen de gewelfvlakken. De zware vierkante pijlers die het kerkschip scheiden van de zijbeuken zijn overdwars verbonden door de scheibogen, waartussen in 1950 koepelgewelven geslagen zijn. Sporen van al de vorige gewelven zijn hiermede aan het zicht onttrokken, ook bij de restauratie in 1901-1903 zijn gewelven vervangen. Het basilicale kerktipe was in heel veel gevallen lange tijd met een rechte houten zoldering gedekt. Mogelijk zijn er voor de Pancratiuskerk tegelijk met de zijbeuken over de middenbeuk graatgewelven gemetseld. Misschien is dit achterwege gebleven, en was er pas van een stenen gewelf sprake na de beschadigingen door het noodweer dat de torenspits in 1606 deed instorten. Het enige wat opgemerkt kan worden, is, dat erbij de restauratie aan het begin van de 20ste eeuw dus twee gemetselde, mogelijk 17de-eeuwse, kruisgewelven waren op het oude schip, terwijl de achterzijde een gotisch of neogotische koor met apsis bezat met hoge spitsboogramen.

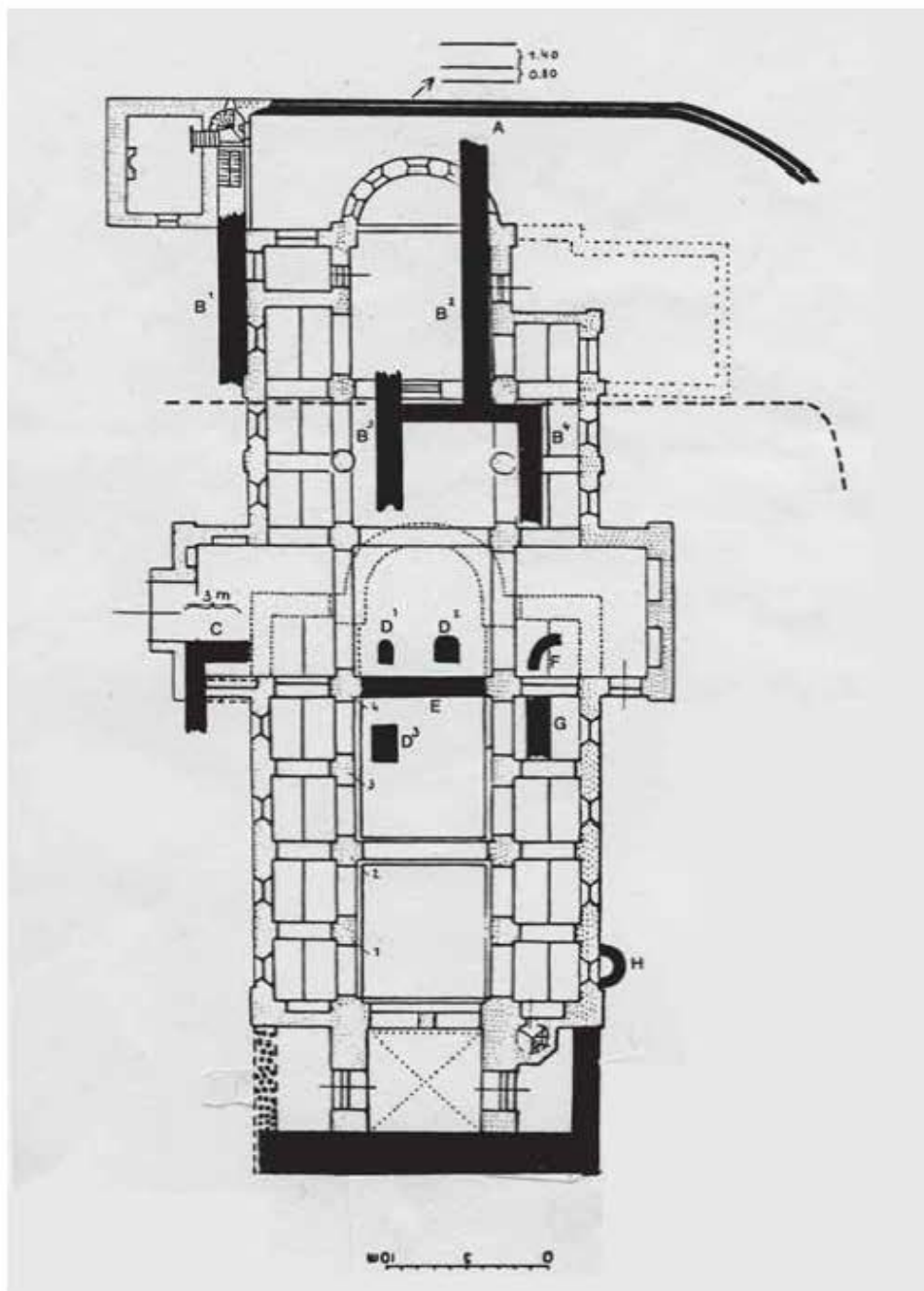
Van de overwelving van de zijbeuken is iets meer te zeggen. Restauratie-architect Jos. Th. Cuypers [1864-1947] merkte in 1903 op, dat de zijbeukgewelven aan de zuidzijde afgebroken en vervangen waren. Hierbij is een 13de-eeuwse schildering 'in blauw' tevoorschijn gekomen.²⁰ De oorspronkelijke halve koepeltjes met aansluitende stijgende tongewelven waren aan de rechterkant al niet meer aanwezig, wat er wel was, is hersteld. In de noordelijke zijbeuk zijn ze wel nog te vinden en zelfs

bij het ingrijpend herstel na de schade door een bominslag van 1945 op het Kerkplein, weer in de oorspronkelijke oude staat opgemetseld. De zijbeukgewelven waren volgens Cuypers jr. bijzonder en slechts in de Onze Lieve Vrouwe te Maastricht 'terugggevonden'. In de zijbeuken van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk hebben acht halve koepels tegen de hoge arcade-aanzet met aansluitende hellende tongewelven alle restauraties overleefd. Dit soort bijzondere overwelving komt in Nederland slechts in deze twee vroeg-middeleeuwse kerkgebouwen voor [ook in enkele hoeken van de Keizerzaal in de westbouw van de St. Servaas]²¹ en is ontleend aan een illustratie voorbeeld met Italiaanse invloed: de omgang op de verdiepingen van de Akense Paltskapel, naar het 6de-eeuwse voorbeeld de SanVitale te Ravenna. Voor de Maastrichtse zijbeukgewelven werd algemeen midden 12de eeuw als datering aangehouden, zowel door Bosman als door eerdere geleerden. Vermeldenswaard is een opmerking uit 1903 van J.Th. Cuypers, die voor de bijzondere gewelven de 11de eeuw noemt.²²

Tot slot

De eerste steen voor de Sint-Pancratiuskerk is zeer waarschijnlijk veel eerder gelegd, dan tot nu toe is aangenomen. Er gegronde rede voor twijfel aan de algemeen aanvaarde theorie over een start en aansluitende bouwtijd in de 12de eeuw. Een datering in de 11de eeuw behoort niet slechts tot de mogelijkheden, maar lijkt aannemelijk te worden. Bouwhistorisch onderzoek – gekoppeld aan de komende restauratie – is derhalve van eminent belang. Dit onderzoek zou ook sporen kunnen opleveren die verwijzen naar de eerste patroon van de kerk Andreas.

Wellicht kan hiertoe net als eertijds een beroep gedaan worden op gemeentelijke steun. In 1902 discussieerde Jos. Cuypers over een subsidie van Monumentenzorg ten behoeve van de restauratie en vergroting van de Pancratiuskerk. Bij die gelegenheid noemde hij

Afb.5: Plattegrond met de door dr. P.G. Post ingetekende vondsten van P. Peters. *Legenda:* A: oostelijke wal-muur, B: 1, 2, 3, 4 onder de nieuwe crypte. C: op 2m diepte, plaats niet precies. D: 1, 2, 3 grafkelders 18de, 19de eeuw. E: diepe muurrest. F: ronding mergelsteen. G: harde muur in verlengde van B4. H: ronding Kunradersteen. I: funderingen. *Uit Land van Herle 1985*

Heerlens hoofdkerk 'een der oudste bouwwerken hier te lande'. Cuypers had succes; het Rijk stelde f 18.000,- ter beschikking verdeeld over drie jaar. De Heerlense gemeenteraad stelde echter een nog groter bedrag beschikbaar namelijk f 25.000,-, waarvan f 5000,-

een noodreserve waren. Mag dit feit een steun in de rug zijn bij de besluitvorming in deze voor de huidige betrokkenen.

* Dr. Lidwien Schiphorst is freelance kunsthistoricus met als specialisatie 19de en 20ste eeuw.

Noten

1. W. MARRES, J.J.F. VAN AGT e.a., *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. v. Derde stuk. Zuid Limburg uitgezonderd Maastricht, Den Haag, 1962] 138-142, voor de bouwgeschiedenis zie 140-141.
2. A.F.W. BOSMAN, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij* [Utrecht, 1990; Clavis Kunsthistorische Monografieën IX]; *Klaus Hardering, Die Abteikirche von Kloosterrath. Bauge-schichte und Bedeutung* [Utrecht 1998; Clavis Kunsthistorische Monografieën XVIII].
3. [RED. L. AUGUSTUS, A. CORTEN EN J. JAMAR] TH. VAN HET HOOFT & P. POST, *St. Pancratiuskerk Heerlen* [Heerlen, 1985].
4. P. POST, 'De Sint Pancratiuskerk te Heerlen in Cahier no. 12 van P. Peters', in: *Land van Herle* 35 [1985] 105-122.
5. L. VAN HOMMERICH, 'Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden', in: *Land van Herle* 7 [1957] 21-48, met name 26. De schenkingsakte was al eerder bekend.
6. P. PETERS, 'De St Pancratiuskerk te Heerlen', in *Heerlen, mijn, industrie, winkel en woonstad* [Heerlen, 1932].
7. P. POST, 'Leven met geschiedenis: de Sint Pancratius-kerk te Heerlen', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 1 [1985] 91-134, vooral 97.
8. L. AUGUSTUS EN J.T. JAMAR [ed.], *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade. Tekst en vertaling* [Maastricht, 1995; Publicaties van het Rijksarchief in Limburg 3] 39.
9. HARDERING [1998] 84.
10. Idem, 85; H.E. KUBACH & A. VERBEEK, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas* [Berlijn, 1976-1989] deel 4, *Kunstlandschaft* 267-275; zie ook M.J. VERMUNT, *De zaalkerk in de noordepouese kerkarchitectuur tussen 600 en 1300* [Nijmegen, 1989; ongepubliceerde doctoraal scriptie kunst-geschiedenis KU Nijmegen].
11. BOSMAN 1990] 87-89, naar J.W.H. GOOSSENS, *De Monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg*. Geïllustreerde beschrijving. Eerste stuk: Maastricht. Eerste aflevering [Den Haag, 1926] 35-40.
12. BOSMAN [1990] Fase 2-4, 90-127, zie ook 131-132.
13. W. MARRES & J.J.F. VAN AGT, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 1926-1953*, eerste stuk Maastricht [Maastricht, 1978 onge-wijzigde herdruk] 473, 524.
14. T.A.S. PANHUYSEN, *Opgravingen in de Sint Servaasbasiliek te Maastricht in het kader van de al-gehele restauratie 1981-1990*, Maastricht z.j. Los-bladige uitgave Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek.
15. HARDERING [1998] 156-158; BOSMAN [1990] 94.
16. KUBACH/VERBEEK [1976] deel 1, 360.
17. L.VAN HOMMERICH, 'De toren der St. Pancratiuskerk, donjon der vesting Herle', in: *De Maasgouw* 66 [1947] 63-66; B. SCHWARTZENBERG, 'Heerlen', in: *De Maasgouw* 67 [1948] 41-42.
18. L. VAN HOMMERICH, 'Historisch nieuws rond Heerlens Kerkplein', in *Land van Herle* 16 [1966] 56-63, met name 56-57.
19. HARDERING [1998] 151.
20. JOS. TH. CUYPERS, 'Begrotingsverslag', in: *Bulletin Nederlandse Oudheidkundigen Bond* III [1902/1903] 11.
21. A.J. MEKKING, 'Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint-Servaaskerk te Maastricht. De westpartij', in: *Publications* 118 [1982] 86-247, met name 228. De datering 12e eeuw voor het gewelfstuk met de halve koepel en de stijgende ton in de Keizerzaal stoelt op die van de Heerlense zijbeuken in de 12e eeuw.
22. JOS. TH. CUYPERS, 'Begrotingsverslag' 1903, zie noot 18, 11e eeuw blijft een vermoeden.
23. Idem, 'Kleine mededeling', in *Bulletin Nederlandse Oudheidkundigen Bond* III [1901/1902] 223.

Het werk van Jean Thoolen in de Grote Sint Jan in Hoensbroek

DOOR SANDER VAN DAAL*

De neogotische kerk van St.-Jan de Evangelist, ter plaatse beter bekend als de Grote Sint Jan, beschikt over een prachtige collectie schilderkunst uit de jaren twintig van de twintigste eeuw. Al deze schilderijen zijn van de hand van de Roermondse kunstschilder Jean Thoolen [1889-1945]. Het hoofdaltaar laat vier taferelen zien uit het leven van Christus en in de zijbeuken bevinden zich de kruiswegstaties. Na een uiteenzetting van de geschiedenis van de kruisweg en de kunsthistorische aspecten daarvan, zal worden ingegaan op de schilder Jean Thoolen, de opdrachtssituatie omtrent de staties voor de kerk in Hoensbroek en de geschiedenis van de schilderijen die het interieur van dit kerkgebouw uit 1906 in belangrijke mate bepalen. Tot slot wordt aandacht besteed aan het retabel van het hoofdaltaar.

De kruisweg

De kruisweg, de lijdensweg die Jezus Christus in Jeruzalem aflegde, wordt in kerken doorgaans verbeeld in veertien scènes. In de loop van de geschiedenis echter zijn deze voorstellingen en het aantal scènes niet altijd gelijk geweest.¹ Al vanaf de vijftiende eeuw komen kruiswegstaties voor. In onze streken vaak in de vorm van zeven voetvallen. Pas in 1731 werd door paus Clemens XII vastgelegd, dat de kruisweg veertien kruiswegstaties diende te omvatten en welke momenten van de lijdensweg moesten worden afgebeeld. Vanaf 1741 werd de kruisweg door paus Benedictus XIV voorgeschreven als een verplicht inventarisstuk in een kerk. Als vervanging kon echter met veertien gewijde kruisjes worden volstaan. Reeds in 1726 had paus Benedictus XIII bepaald, dat gelovigen met het bidden van de kruisweg dezelfde aflaat konden verdienen als de pelgrims die in Jeruzalem de 'Via Dolorosa' bezochten. Het waren met name de franciscanen, die de verbreiding van de kruiswegdevotie bevorderden.² Kruiswegen komen voor als beeldhouwwerken, losse schilderijen, schil-

derijen in een fries en ook buiten kerkgebouwen en kapellen in processieparken.³

De kruiswegen uit de baroktijd – we zitten tenslotte in de achttiende eeuw – waren tot de verbeelding sprekende en indringende voorstellingen met veel beweeglijkheid. Maar daardoor waren het geen meditatieve voorstellingen met een diep religieus gevoel. Hier tegen verzetten een groep schilders die bekend zijn onder de naam Nazareners. Zij baseerden zich op de schilderkunst van de vroege renaissance en zagen de werken van onder meer Rafael en Dürer als hoogtepunten van de kunstgeschiedenis. Kenmerkend voor hun kruiswegen zijn de evenwichtige composities, de gedetailleerde uitwerking van details en de meer terughoudende uitbeelding van het menselijk lichaam. Het werk van de Nazareners raakte verspreid door middel van gravures. Met name de kruisweg die Joseph Führich in 1844-1846 voor de Johann Nepomukkerk in Wenen schilderde, raakte door in 1856 uitgegeven gravures van A. Petrak verspreid en werd veel nagevolgd.⁴ Hoe populair deze voorstellingen, die vallen onder de noemer historieschilderkunst, ook waren, er was ook kritiek. Het zo historisch mogelijk

Detail kruisweg Grote Sint Jan te Hoensbroek.

weergeven van de gebeurtenissen tijdens de kruisweg trok de aandacht teveel af van het lijden van Christus zelf.

De meer tekenachtige stijl met heldere lijnvoering en geometrische composities van de Beuroner Schule, opgericht in 1880 in de benedictijnerabdij van Beuron, raakte meer en meer in zwang. In België werd vanaf het midden van de negentiende eeuw ook gewerkt vanuit de traditie van de Vlaamse Primitieven en de fijnschilderkunst van de vijftiende en zestiende eeuw. Hiervan is de kruisweg van Louis Hendrix [1827-1888] en Frans Vinck [1827-1903] uit 1864-1868 in de Antwerpse O.L.Vrouwekathedraal een belangrijk voorbeeld.⁵ Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw werd er vooral ook gewerkt vanuit de neogotische stijl. De kruiswegen die onder verantwoording van het Utrechtse St.-Bernulphusgilde tot stand kwamen, zijn hier belangrijke voorbeelden van. Dit gilde van

kerkelijke kunstenaars en geestelijken vervaardigde zowel sculpturale kruiswegen als geschilderde. De scheidslijn is echter heel dun, want de geschilderde staties zijn veelal vervaardigd als waren het beeldhouwwerken, in grisailletechniek met alleen meerkleurige gezichten en handen en gouden accenten, gevat binnen architecturale omlijstingen met pinakels, driepassen en baldakijnen.

Kruiswegen werden tot in de derde kwart van de negentiende eeuw vooral uitgevoerd als losse schilderijen. Maar in 1888 sprak het St.-Bernulphusgilde zich uit dat 'de salonachtige plaatsing van losse schilderijen niet wenschelijk' was.

De voorkeur werd gegeven aan een kruisweg in de vorm van een doorlopend fries. In die opstelling werden de scènes van de kruisweg veelal afgewisseld met heiligen, profeten uit het Oude Testament die het lijden van Christus al hadden aangekondigd, heiligen, engelen met passiewerktuigen of Bijbeltek-

De kruisweg in de St. Nikolauskerk in Gangelt is geschilderd naar het voorbeeld van Führich.

sten, zodat er een opstelling van triptieken werd gecreëerd.⁶ Er zijn ook staties die meer dan veertien afbeeldingen bevatten. Soms wordt ook de opstanding verbeeld als vijftiende statie of worden als eerste statie Christus in de Hof van Gethsemane, het Laatste Avondmaal of het thema 'de oorzaak van het lijden' [de Zondeval] verbeeld.⁷ Dit vanuit de gedachte, dat Christus met zijn kruisiging de zonden van de wereld op zich nam. Naast het feit dat de opstanding de essentie is van het christelijke geloof is, kan er ook aan een praktische reden worden gedacht om extra staties toe te voegen. De kunstenaar kon op deze wijze rekening houden met de indeling van de

muur waaraan de staties zouden worden bevestigd en de travee-indeling van de kerk.

Aan het eind van de negentiende eeuw treden schilders en ateliers naar voren, die naam hebben gemaakt met het schilderen van vooral kruiswegstaties. In het noorden waren dat Jan Dunselman [1863-1931] en zijn zoon Kees, beiden verantwoordelijk voor tientallen kruiswegen, waarvan de bekendste die is in de St.-Nicolaaskerk te Amsterdam, geschilderd tussen 1891 en 1898.

In Limburg, en ook enkele malen daarbuiten, was het de schildersdynastie Windhausen die gedurende een periode van 1870 tot 1940 de markt op het gebied van kruiswegstaties in grote mate bepaalde. Als gevolg van de Duitse Kulturkampf was het stamvader en portretschilder Peter Heinrich Windhausen [1832-1903] die zich in 1873 in Roermond vestigde. Dit was op uitnodiging van Stoltzenberg, de compagnon van P.J.H. Cuypers.⁸ Roermond was een belangrijk centrum voor kerkelijke kunst en architectuur. Vele ateliers waren er gevestigd, al dan niet voortkomend uit reeds bestaande ateliers. Waarschijnlijk trad Windhausen in dienst bij de firma Cuypers-Stoltzenberg, alvorens zijn eigen atelier op te richten. Zijn zoons Albin [1863-1946] en Paul [1871-1944] en kleinzoon Fons [1901-1973] brachten het atelier Windhausen tot bloei. Zoon Mathias Heinrich [1857-1920] werkte aanvankelijk ook mee aan de kruiswegen en schilderijen voor altaren, maar legde zich later toe op de portretschilderkunst. Hun gezamenlijk oeuvre is in grote lijnen in drie periodes te verdelen. Aanvankelijk werd het geringe aantal figuren geplaatst voor een gouden achtergrond, als bij iconen, waardoor tijd en ruimte lijken te verdwijnen. Tevens is in de vroegere staties de invloed van de staties van Führich, Hendrix en Vinck duidelijk herkenbaar in de compositie. De staties werden steeds realistischer, een algemene tendens die in de jaren negentig van de negentiende eeuw inzette. De achtergronden werden natuurgelouwer en het aantal figuren nam toe. Het formaat van de staties stond dit ook toe; wa-

Tweemaal de achtste statie van Windhausen. Boven in de kathedraal in Roermond [1890, Albin Windhausen], onder in Heerlen, in de Pancratiuskerk [Albin en Paul Windhausen, 1928].

zelfportret Jean Thoolen op 18-jarige leeftijd, gefotografeerd tijdens een restauratie van het schilderij.

ren paneel of doek aanvankelijk verticaal, vanaf het moment dat de friesvorm zich aankondigde, werd een liggende vorm aangehouden. Gaandeweg werd het werk expressiever en waren de voorstellingen in een strakker kader geplaatst. De figuren pasten nog amper binnen de lijst. De manier van uitbeelden werd volkser en de geschilderde kledij eenvoudiger. De zeggingskracht van de staties nam hierdoor toe.⁹ Van dit laatste type is de kruisweg van Albin en Paul Windhausen uit 1928 in de St.-Pancratiuskerk in Heerlen een goed voorbeeld. Met zijn donkerblauwe kleur werd de achtergrond niet meer natuurgetrouw uitgewerkt. Bij de staties van Fons Windhausen nam het aantal personages nog verder af. De voorstelling is niet langer meer een historische weergave van de gebeurtenissen, maar men beperkt zich tot de essentie: het lijden van Christus.

In dezelfde traditie als de dynastie Windhau-

sen kunnen wij Jean Thoolen [1889-1945] plaatsen. Hij werkte net als de Windhausens in Roermond en zijn werk sluit het meest aan bij de middelste periode van de schildersfamilie.

Jean Thoolen

Johannes Joseph Hubertus [Jean] Thoolen werd op 13 maart 1889 geboren in Roermond als zoon van meubelmaker en later ook herbergier Bernardus Hubertus Thoolen en Hubertina Anna Mechteldis Walraven. Hij was de oudste zoon in een gezin van zes kinderen. Op 12 juni 1923 huwde Jean met Anna Wilhelmina Leijendeckers [Maasniel, 4 februari 1898 - Roermond, 1 december 1930]. Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren: Hans en Thérèse. Het gezin woonde aan de Kapellerlaan 10 [en later op nummer 22] te Roermond.¹⁰ Op 28 oktober 1945 overleed Jean Thoolen in de leeftijd van 56 jaar. Op 31 oktober daarop volgend werd de uitvaartmis opgedragen in de kapel van het grootseminarie.¹¹

Van zijn opleiding is nog weinig bekend. Er wordt beweerd, dat Thoolen bij Cuypers heeft gewerkt en waarschijnlijk is hij ook als leerling of als medewerker betrokken geweest bij het atelier van Windhausen. De stand van het onderzoek omtrent medewerkers en leerlingen bij Windhausen is nog niet ver gevorderd. Dit ook, omdat er slechts weinig archiefmateriaal van het atelier is overgeleverd.

Thoolen had geen makkelijk leven. Hij leed aan reuma en kon op het laatst nog maar met drie vingers schilderen. Er was een speciaal bed voor hem gemaakt om te kunnen blijven schilderen. In een krantenartikel uit mijn collectie waarvan de herkomst mij nog onbekend is, wordt zijn situatie als volgt omschreven: 'Nu staat voor mij en blijf ik voor mij zien, die eenvoudige, hulpeloze, oogenschijnlijk gezonde man van onverwoestbare energie, die zijn hemelsch geduld laat inwerken op zijn bevende hand en zijn penseel loodrecht, schuin of horizontaal, breed of smal, ijl of zwaar van kleur en nuance, in contact brengt met het doek, zoals zijn kunstenaarsziel hem

inspireert. Nu zie ik zijn ouden vader, die al de wenschen van zijn zoon voorkomt, en met de kracht van zijn gave spieren den schilders-ezel plaatst, keert en wendt, zooals 't nodig is voor die ééne nog bruikbare linkerhand van dien, door gewrichtsrheumatisme reeds vele jaren gehandicapte artiest'. Ten tijde van het schrijven van dit artikel kon Thoolen al niet meer lopen. Maar, zegt het artikel, 'hij pleegt verzet waar hij maar kan; en zijn sterke wil overwint over het zieke vleesch, de aangetaste spieren, en het zal aan hem niet liggen, indien zij ooit hun dienst zouden weigeren'. En, zo staat verderop, 'het werken gaat tegenwoordig iets beter. Godlof, er is althans geen achteruitgang'. Het enige aanknopingspunt voor datering van het artikel is, dat er melding wordt gemaakt van de veertiende statie voor Hoensbroek die klaarstaat voor verzending. Verder valt uit het krantenbericht op te maken, dat de kerkelijke kunst zich op dat moment op een keerpunt stond. Het artikel is lovend over het werk van Thoolen en zet dat tegenover 'de ultramoderne schilderwerken met driehoekige of vijfhoekige koppen, meelzakkige, lededoppige corpussen en schreeuwerig-harde kleurencombinaties zoals men in sommige kerken boven den Moerdijk begint aan te treffen'.¹²

Jean Thoolen was een diepgelovig man. Veel steun ondervond hij bij O.L.Vrouw in 't Zand en in Lourdes, waar hij dertien keer op bedevaart ging.

Van Jean Thoolen zijn behalve de staties voor Hoensbroek tot dusver nog twee kruiswegen bekend en religieuze voorstellingen van Christus Eucharisticus, O.L.Vrouw in 't Zand en St. Vincentius à Paulo. Daarnaast liet Thoolen diverse portretten, stillevens en landschappen na.

De kruisweg in de grote Sint Jan

In een brief van 23 maart 1923 schrijft pastoor Jan Lucas Röselaers [1910-1939] aan mgr. Laurentius Schrijnen [1914-1932], de toenmalige bisschop van Roermond, dat de kunst-

Jean Thoolen op bedevaart in Lourdes.

schilder Thoolen uit Roermond zich bij hem vervoegde om werk. De pastoor meende naar aanleiding van de motivatie die Thoolen hiervoor gaf, te moeten uitzien naar werk. En werk was er, want de bestaande kruiswegstaties, 'plaatjes van 15 à 20 cents per stuk' waren aan vervanging toe. Thoolen zou een ontwerp maken en dit met de nodige toelichting over de voorstelling en het coloriet aan de bisschop en de commissie van kerkelijke kunst voorleggen ter goedkeuring. Als de bisschop en de commissie akkoord zouden gaan, zou Röselaers de eerste statie uit eigen middelen bekostigen, in de hoop dat dit initiatief werd nagevolgd door parochianen. De prijs van de eerste statie zou 450 gulden gaan bedragen.

Tweede statie, geplaatst in de kerk begin december 1924.

Mocht de kruisweg niet geheel uit schenkingen kunnen worden opgebracht, dan zouden de kosten in een tijdsbestek van vijf of zes jaar uit de opbrengst van de bankenpacht en de meerdere rente van de kerk gedekt moeten worden. Op het einde van zijn brief gaf Röselaers aan, dat het kerkbestuur akkoord ging met zijn wens en vroeg hij Schrijnen om machtiging tot aanbesteding en plaatsing van de kruiswegstaties. Het positieve antwoord van de bisschop kwam na een maand: 'Gezien en goedgekeurd, † L.J.A.H. Schrijnen, bisschop van Roermond, Roermond, 23 april 1923'.¹³

In een tweede brief van pastoor Röselaers aan Mgr. Schrijnen, gedateerd 19 april 1923, blijkt dat er nog nadere berichtgeving van de bisschop moet zijn geweest. Röselaers geeft namelijk aan dat de bisschop verlangt dat er eerst voldoende middelen bijeengebracht zouden worden om vier of vijf kruiswegstaties te kunnen bekostigen om niet teveel lasten voor de kerk te laten. De pastoor wil de kruisweg zoveel mogelijk bekostigen uit vrijwillige bijdragen. Hij zet nogmaals zijn plan uiteen om de eerste statie te geven om op die manier de parochianen tot schenkingen te kunnen bewegen. Indien de laatste staties niet uit donaties betaald zouden kunnen worden, dan zou

het kerkbestuur met permissie van de bisschop de kosten op zich moeten nemen. De pastoor spreekt in de brief wel de wens uit dat: 'wij gauw betere tijden beleven voor collecten'.¹⁴

Pastoor Röselaers kreeg voldoende middelen bij elkaar en Jean Thoolen werd de opdracht gegund de kruisweg te schilderen. Op 2 december 1924 publiceerde *De Nieuwe Koerier / Maas- en Roerbode* een artikel gewijd aan de eerste twee staties die dan in de Hoensbroekse parochiekerk zijn opgehangen. Het gaat om de eerste statie 'Jesus wordt ter dood veroordeeld' en de tweede statie 'Jesus neemt het kruis op Zijne schouders'. Vooral het samengaan van de kleuren van de kruisweg met de strenge, sobere architectuur van de kerk en de reeds aanwezige decoratieve schilderijen werd geprezen.¹⁵ 1 augustus 1925 waren er volgens dezelfde krant reeds zes staties gereed.¹⁶ Jacques Oor, die in 1907 de leiding over het Roermondse beeldhouwatelier van zijn vader overnam en onder meer lid was van de gemeenteraad, schreef op 16 augustus 1928 in een ingezonden bericht dat hij de gelegenheid had gekregen het meest recente werk van Thoolen te bewonderen. Hij beschreef het als volgt: 'Bewonderen zeg ik, want 't is een hoog-

Vierde statie in Hoensbroek: Jezus ontmoet zijn bedroefde moeder.

staand werk van conceptie en uitvoering, knap van groepeerling, vol piëteit en van een zeldzame kleurschakeering'. Grote bewondering had Oor voor de kunstschilder die dergelijk werk vervaardigde, ongeacht zijn lichamelijke conditie. Hij raadde Thoolen aan om de kruiswegstatie, alvorens deze in Hoensbroek geplaatst zou worden, te exposeren in Roermond 'om de Eerw. H. Geestelijken en kunstminnaars in de gelegenheid te stellen dit talentvol werk van onzen zwaarbeproefden Roermondschen artist meer van nabij te leren kennen en hen aan te sporen hunne opdrachten gerust aan Jean Thoolen toe te vertrouwen'.¹⁷ Dit advies heeft Thoolen blijkbaar ter harte genomen want 31 augustus daarop volgend schrijft De Nieuwe Koerier dat er in de etalage van kunsthandel Grevers aan de Steenweg een van de laatste kruiswegstaties voor de kerk in Hoensbroek werd geëxposeerd.¹⁸

De staties van 3 meter breed bij 1,20 meter hoog zijn als een doorlopend fries uitgevoerd. De zesde en veertiende statie zijn gesigneerd met respectievelijk 'Jean Thoolen Roermond, atelier voor kerkelijke schilderkunst' en 'Jean Thoolen Pinx. Roermond' [PINX. = PINXIT = heeft [dit] geschilderd] .

De composities van de staties zijn helder en overzichtelijk. Door de verhouding tussen breedte en hoogte en de compositie is er duidelijk sprake van een beeldverhaal waarbij de beschouwer wordt meegenomen op de weg die Jezus aflegde. Die beweging spreekt duidelijk uit de vormgeving. Christus is steeds het middelpunt van de compositie. Direct bij hem staan de personages die een rol hebben in de kruisweg, zoals Maria, Johannes de Evangelist, Maria Magdalena, Simon van Cyrene, en Veronica. Op het tweede plan, aan de buitenzijde van de voorstellingen, staan de toeschouwers, de soldaten en de Joodse hogepriesters met hun gemene blikken.

Overigens zijn niet alle staties van de hand van Thoolen. De zevende en achtste die tegen de achterwand van de kerk, onder de orgelgalerij, hangen, wijken qua formaat, kleurgebruik en stijl af van de overige staties. Dit komt doordat de kruisweg in tijden van versoering werd opgeslagen in een garage. De twee genoemde staties zijn daar door brand verwoest en verloren gegaan. Toen de reeks in 1985 weer werd aangevuld door H. Leblanc, is gezocht naar soortgelijke staties. Die vond men in de St.-Petruskerk in Gulpen. De sta-

ties aldaar zijn echter gesigneerd 'Windhausen 1925' en worden toegeschreven aan Paul Windhausen.

Het retabel van het hoofdaltaar

Jean Thoolen was niet alleen verantwoordelijk voor de kruiswegstaties van de Hoensbroekse parochie, ook voor het retabel van het hoofdaltaar beschilderde hij vier luiken. Het schrijnwerk van het retabel, de opstand achter de altaartombe, werd gemaakt door meubelmaker H. Wielders uit Nieuwstadt in 1924. Hij signeerde het werk op de kaarsenbank aan de epistelzijde. Aan de evangeliezijde staat 'L. Röselaers Pastoor Hoensbroek'. Het geheel staat op een oudere neogotische altaartombe, die vermoedelijk niet lang na de bouw van de kerk geplaatst was. Een rekening van mei 1924 van Wielders-Claessen bevindt zich nog in het parochiearchief. Het nieuwe eikenhouten hoofdaltaar geleverd met tabernakelkast kostte 2.743,38 gulden.¹⁹

Wat de beschildering heeft gekost is nog

niet achterhaald. Het fraaie altaarretabel was een geschenk van de parochianen aan pastoor Röselaers die in 1924 zijn veertigjarig priesterjubiläum vierde.²⁰ De panelen verbeelden van links naar rechts: de opdracht in de tempel, het Laatste Avondmaal, de Emmaüsgangers en de Wonderbare Broodvermenigvuldiging. De buitenzijde van de luiken zijn niet beschilderd. Binnen de laat-neogotische omlijsting van H. Wielders zijn de figuren geschilderd voor een goudgeblokte achtergrond. Het linker luik is gesigneerd op de afgebeelde altaartombe, naast de voet van Maria. Er staat 'Jean Thoolen. Roermond. Anno 1924.'

Slot

De geschiedenis van de kruisweg als samenhang van veertien scènes van het lijden van Christus gaat slechts 2,5 eeuw terug. In die tijd blijkt er steeds een spanningsveld te zijn tussen het natuurgetrouw weergeven en de devotionele functie die de voorstellingen hebben en waarbij de invalshoek van de his-

Hoofdaltaar met uiterst links het gesigneerde luik.

torieschilderkunst afleidend werkt op de beschouwer. Met Christus als de centrale figuur in de compositie heeft Thoolen wel de volledige breedte benut en diverse figuren toegevoegd om een beeld te scheppen van de gebeurtenissen rond het lijden en sterven van Christus. Het werk dat Thoolen maakte voor de neogotische grote Sint Jan te Hoensbroek getuigt van het feit, dat Limburg op het gebied van architectuur en kunst toch wel behoudend was. Maar het werk sluit prachtig aan bij de architectuur van de Hoensbroekse kerk. Zo heeft de parochie in Hoensbroek een bezit waar men terecht trots op kan zijn.

* Sander van Daal BA is freelance architectuurhistoricus.

Het linker zijluik: 'De opdracht in de tempel'.

Noten

1. WOLFGANG BRETSCHNEIDER, 'Kreuzweg', in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, deel 6 [Freiburg, 2006] p.466-468; MIEKE VAN ZANTEN, *Religieus erfgoed uit kerken en kloosters in de Lage Landen. Geïllustreerd lexicon voor Nederlandse en Vlaamse termen* [Zutphen, 2008] p.163-166.
2. *Encyclopaedisch Kerkelijk woordenboek. Verklaring van woorden en uitdrukkingen uit het katholieke leven*. [Bilthoven/Antwerpen, 1952]
3. VAN ZANTEN, *Religieus erfgoed*, p.163-166
4. Zie hiertoe: K.A. SCHRÖDER [red.], *Joseph Führich. Die Kartons zum Wiener Kreuzweg* [Wenen, 2005].
5. MIRIAM WINDHAUSEN, *De kruiswegstaties van Windhausen. Een verkenning op het gebied van de monumentale kerkelijke schilderkunst 1870-1940* [doctoraalscriptie 2001] p.26. Voor de Antwerpse staties zie: J. VAES, *Louis Hendrix 1827-1888. Peer, passies en portretten* [Peer, 2000] p.87-95.
6. J.M.A. VAN CAUTEREN, H.M. KUNNEMAN EN P. VAN ZWIETEN, *H.Hartkerk Vinkeveen 1883-1983*, [Vinkeveen, 1983] p.60-61
7. COR HOUBEN, *Ontstaan en groei van het kruiswegpark nabij de Kapel van O.L. Vrouw in 't Zand [1919-1940]*, in: *Spiegel van Roermond* [Roermond, 2002] p.102-131; A.M. HULKENBERG EN ROB PEX, *St. Agathakerk Lisse Holland. Rondgang door het grootste en meest imposante monumentale gebouw in Lisse* [Lisse, 2006] 3. De moderne kruisweg van Aad de Haas in Wahlwiller bijvoorbeeld heeft 16 staties [14 officiële en twee aanvullende: het verraad van Judas en de opstanding].
8. PETER MUNNIX, *Kunstenaarsgeslacht Windhausen in brede straal rond Roermond bekend*, in: *Spiegel van Roermond* [Roermond, 1997] p.60-75
9. WINDHAUSEN, *De kruiswegstaties van Windhausen*, p.154
10. GA Roermond, bevolkingsregister periode 1880-1939, folio 212, 272, 412 en 795
11. Rouwadvententie *Maas- en Roerbode*, 31 oktober 1945.
12. Citaten ontleend aan een krantenartikel waarvan ik de herkomst niet heb kunnen achterhalen.
13. Rijckheydt, Archief RK parochie St. Joannes Evangelist te Hoensbroek, 1540-1970 inv.nr. 240-16 De bisschoppelijke goedkeuring staat op de brief van Röselaers.
14. Rijckheydt, Archief RK parochie St. Joannes Evangelist te Hoensbroek, 1540-1970 inv.nr. 240-16
15. *De Nieuwe Koerier/ Maas- en Roerbode*, 2 december 1924
16. *De Nieuwe Koerier/ Maas- en Roerbode*, 1 augustus 1925
17. *De Nieuwe Koerier/ Maas- en Roerbode*, 17 augustus 1928
18. *De Nieuwe Koerier/ Maas- en Roerbode*, 31 augustus 1928
19. Rijckheydt, Archief RK parochie St. Joannes Evangelist te Hoensbroek, 1540-1970 inv.nr. 240-16
20. *De Nieuwe Koerier / Maas en Roerbode*, 31 mei 1924

De schilder Louis Joseph Brüls en zijn werk voor de Lambertusparochie te Kerkrade

DOOR FRANK POHLE*

Het komt niet vaak voor, dat een kunstenaar in een gerenommeerd lexikon tweemaal is opgenomen, maar bij Louis Brüls is dit gebeurd. Reeds in 1911 nam 'Thieme/Becker', het grote duitstalige, internationale kunstenaarslexikon, Brüls eenmaal onder het lemma 'Bruls, Louis Joseph', en eenmaal onder 'Brüls, Ludwig' op.¹ Ook de redacteurs van de geheel vernieuwde editie van dit naslagwerk, het *Allgemeine Künstlerlexikon* van de Saur-Verlag, viel deze vergissing niet op, zodat zij beide lemma's in 1996 overnamen.² De oorzaak van dit curiosum is, dat klaarblijkelijk geen duidelijkheid bestond over de exacte geboorteplaats van de schilder. Zo lezen wij in het artikel over Ludwig Brüls, dat hij in 1803 in Urbach bij Keulen geboren zou zijn, terwijl Louis Joseph Bruls in hetzelfde jaar in Übach bij Aken het levenslicht aanschouwd zou hebben – een banale schrijffout dus, die Urbach en Uebach – om de schuld op de in de negentiende eeuw gebruikte 'Deutsche Schrift' af te wentelen – verwisselde.

Leven en werk

Voor zover wij weten, werd Louis Joseph Brüls op 15 april 1803 als Ludwig Joseph Brüls in Übach, preciezer: op goed Drinhausen bij Übach geboren [afb. 1]. Wanneer Brüls besloot een kunstenaarsloopbaan na te streven, is nog even on-

bekend als zijn eerste leraren. Op zijn minst in het tekenen moet hij een zekere vaardigheid ontwikkeld hebben, aangezien bewijzen van zijn talent ook toen nodig waren, wilde men zijn kunnen aan een kunstacademie verdiepen. En dat wilde Brüls: op 17-jarige leeftijd toog hij naar Antwerpen, waar hij van 1820 tot 1826 studeerde. Een van zijn docen-

Afb. 1: Goed Drinhausen bij Übach, de geboorteplaats van Louis Brüls. foto Frank Pohle 2008

ten was Guillaume [Willem] Herreyns [1743-1827], toentertijd een bekend historieschilder, wiens werk zich oriënteerde op Rubens, maar in veel opzichten in de traditie van de eind achttiende-eeuwse schilderkunst stond.³ In zijn Antwerpse jaren deed Ludwig Brüls in 1825 afstand van zijn Pruisisch staatsburgerschap, liet zich in het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden naturaliseren en noemde zich voortaan Louis Joseph Brüls – de Umlaut in zijn achternaam handhaafde hij. Na de splitsing van het koninkrijk in 1830 koos Brüls voor de Belgische nationaliteit. Deze dubbele wisseling van nationaliteit bleef niet zonder gevolgen: Brüls viel in de nationale kunstgeschiedschrijvingen tussen wal en schip. Hij werd niet echt als Duitser, maar evenmin als Nederlander of Belg gezien. Derhalve wordt hij wel zijdelings vermeld, maar nooit in het middelpunt van de aandacht geplaatst.

Na voltooiing van de academie werkte Brüls eerst in Maastricht en Luik; tijdens zijn leven was hij ere-lid van de ‘Union des artistes liégeois’.⁴ Al na enige jaren besloot hij echter verder te studeren aan de kunstacademie van München; in het jaar 1835/1836 is Brüls als lid van de Münchner Kunstverein te traceren. De Münchense School had toentertijd een goede naam en een niet gering aantal Rijnlandse kunstenaars deden zoals Brüls. Na de basisopleiding dicht bij huis en een korte stageperiode togen zij voor een of twee jaar naar München, om zich verder te vervolmaken. Vanuit München was het verlokkelijk ook Italië te verkennen en de werken van de grote Renaissancekunstenaars te bestuderen. Brüls deed dit eveneens: in 1837 ging hij de grens over met als reisdoel Rome. Een reis, waarvan hij niet meer – tenminste niet voor langere tijd – in de ‘Heimat’ terug zou keren. Van 1838 tot het revolutiejaar 1848 leefde en werkte Brüls in de Eeuwige Stad, verliet haar toen voor enige maanden om andere streken van Italië intensiever te verkennen. Spoedig na de terugkeer van paus Pius IX naar Rome bevond Brüls zich ook weer in de Kerkelijke Staat om de stad aan de Tiber van toen af en

Afb. 2: Louis Brüls: *Aufbruch zum Kreuzzug* (1840), privébezit. foto Auktionshaus Michael Zeller, Lindau

kel nog voor kortere uitstapjes te verlaten. Het Café Greco in de Via Condotti was zijn permanente adres.⁵ Brüls was helemaal geïnteregeerd in het culturele leven van Rome van die tijd. Hij nam deel aan tentoonstellingen en werkte mee in kunstenaarsverenigingen. In 1846 werd hij er bovendien tot provisor van de Belgische nationale kerk in Rome, S. Giuliano dei Fiamminghi, benoemd – een ambt, dat hij tot voor enige maanden voor zijn dood vervulde.⁶

Op 19 december 1882 overleed Brüls, bijna tachtig jaar oud, in Rome. Zijn oeuvre, dat vooral historie- en genreschilderijen alsmede enige portretten omvat, laat zich thans nog niet bij benadering overzien. Een werkoverzicht bestaat niet en in de collecties van de

Afb. 3: Onbekende kunstenaar: deken A.J. Quodbach, St. Lambertus Kerkrade. foto Frank Pohle 2004

grote musea is Brüls weliswaar vertegenwoordigd, maar zijn doeken worden slechts zelden geëxposeerd en sluimeren meestal in het depot. Bij tijd en wijle komt een van zijn schilderijen wel eens in de handel, zodat veilingcatalogi enigermate licht werpen op zijn oeuvre, maar hoge prijzen bereiken zij niet – Brüls is enerzijds te onbekend, anderzijds appeleren vooral zijn genreschilderijen niet meer aan de huidige smaak – dit ofschoon hij tijdens zijn leven vooral vanwege die stukken bekend was en tot de belangrijkste vertegenwoordigers van dit genre in Rome behoorde.⁷ De schilderijen van Brüls schijnen evenwel zonder uitzondering van goede ambachtelijke kwaliteit te zijn; tijdgenoten prezen de verfijndheid van hun koloriet en hun zorgvuldige afwerking [afb. 2].⁸

Omstreeks 1850 ontmoette Brüls in Rome de pastoor-deken van Kerkrade, Aegidius Joseph Quodbach.⁹ Waarom Quodbach naar Rome gereisd was, is tot dusverre niet bekend. Eigenlijk had hij de plicht te resideren in zijn parochie en mocht hij zonder gewich-

tige reden, danwel met bisschoppelijke goedkeuring, Kerkrade niet voor langere tijd verlaten. Dat hij echter in de Eeuwige Stad was en daar met Brüls vriendschap gesloten heeft, blijkt uit zijn notities.¹⁰ Binnen het tijdsbestek van enige jaren gaf Quodbach de schilder in Rome de opdracht tot het maken van twee altaarstukken en een grote schilderijencyclus, de Kruisweg, voor de onlangs nieuw gebouwde Lambertuskerk, die nog tal van inventarisstukken nodig had.¹¹

De kruisweg

De eerste opdracht behelste het schilderen van de 14 kruiswegstaties, die Brüls tussen 1850 en 1853 uitvoerde.¹² De notulen van het kerkbestuur verstrekken een veel details die de ontstaansgeschiedenis verduidelijken. Volgens de notulen verklaarde deken Aegidius Quodbach op 1 januari 1854 ten overstaan van de kerkmeesters: ‘dat hij voor omtrent vier jaren gelegenheid heeft gehad kennis te maken met den reeds beroemden maler, den heer Bruls, geboren te Ubach en thans b.[innen] Romen wonende; dat hij met dezen heer in vriendschap getreden is en het gelust gehad heeft de Veertien Staties of den Heiligen Kruisweg van hem gemaeld te krijgen. Dat deze Staties, die hij uit eigene beweging besteld heeft, en waarvan de kosten uit eigene fondsen en eenige hem gedane giften gedekt zijn, nu reeds zijn voltooid en van Romen alhier aangekomen. Dat de ramen voor dezelve, ingevolge een door de schilder, den heer Bruls gezonden plan, zijn besteld te Roermond in de Werkstede van de heer Stolzenberg, George en Cuypers, en van welken zullen voltooid wezen, zoodat de Staties op zondag den vijfden maart aanstaande, alhier ter kerk, waarvoor hij dezelve bestemd heeft, zullen kunnen worden ingezegend.’¹³

De schilderijen werden dus door Ludwig Brüls uitgevoerd, terwijl de lijsten naar zijn ontwerp begin 1854 bij Cuypers & Stolzenberg in Roermond vervaardigd zijn.

Dertien van de staties, namelijk de staties

Afb. 4 en 5: Louis Brül: Kruisweg St. Lambertus Kerkrade. Links: statie VI. Rechts: statie V. foto's Frank Pohle 2008

II-XIV, zijn heden ten dage nog aanwezig en hangen aan de wandpijlers van de zijbeuken en de westmuur. Het zijn qua grootte identieke olieverfschilderijen op doek [114 x 72 cm] die gevat zijn in van snijwerk voorziene, rood geverfde en deels vergulde houten lijsten [196 x 87 cm]. Zij zijn zeer smaakvol uitgevoerd in een academisch-naturalistische stijl met lichte nazarener invloed; daarbij kwamen op de voorgrond en meer centraal meestal figurenrijke composities tot uitvoering, die het de kunstenaar toestonden landschaps- of stadsgezichten pas ver in de achtergrond te schilderen. Soms verspert een muur de blik in het centrum, maar dit is niet gebruikelijk. Christus vormt steeds het compositorische middelpunt van de scènes en wordt tevens door de oplichtende, rode kleur van Zijn ondergewaad en de lichtinval naar voren gehaald. Als naast Christus verdere voor de bewuste scène centrale personen optreden – bijvoorbeeld Veronica [statie VI] [afb. 4] of de getrooste vrouwen [statie VIII] – dan worden deze bij voor-

keur in heldere gele en witte gewaden gekleed en eveneens vol belicht. In een paar gevallen – zoals in de scènes 'Jesus ontmoet Zijn moeder' [statie IV] en 'Simon van Cyrene helpt Jezus het kruis dragen' [statie V] [afb. 5] – heeft de kunstenaar dus danig vormgegeven 'signaalfiguren' geïntroduceerd, die weliswaar voor de zeggingskracht van de scènes zelf niet van belang zijn, maar door hun gestes het oog van de toeschouwer naar de belangrijke personen zoals Maria en Simon leiden.

Bijzondere aandacht verdienen de staties I, XII, XIII en XIV. De eerste als ietwat naieve nieuwe uitvoering die zich op het verloren gegane origineel oriënteerde. Het doek is iets te groot voor de lijst en slecht opgespannen, waardoor het linnen opgebold is. De laatste drie staties grijpen terug op voorbeelden uit de kunstgeschiedenis. Voorbeelden van oude meesters zijn voor veel van de veertien kruiswegstaties aan te wijzen, hetgeen in Kerkrade bekend was en als uiterst bewonderenswaardig gold. Zo wijst reeds het programmaboek

Afb. 6, 7: Louis Brûls: Kruisweg St. Lambertus Kerkrade. Links: statie XII naar Rubens. Rechts: statie XIII naar Fra Bartolomeo. foto's Frank Pohle 2008

van de in 1909 te Kerkrade gehouden Limburgse Katholiekendag erop, dat de kruiswegstaties – en hier zijn vooral de laatste drie staties bedoeld – ‘copieën naar werken der grootste meesters’ zijn.¹⁴ Daarvoor moet Brûls een grote partij schetsen tot zijn beschikking gehad hebben, want tussen de gekopieerde werken bevinden zich niet alleen die, waarop hij in Rome of Florence kon teruggrijpen. De kruisiging naar Rubens [statie XII] bevindt zich in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen [afb. 6]; de staties XIII en XIV zijn copieën van schilderijen uit het Palazzo Pitti te Florence [De bewening van Christus door Fra Bartolomeo] [afb. 7] en uit de Münchense Pinakothek [De graflegging van Annibale Carracci] [afb. 8].¹⁵ Aangezien Brûls in Antwerpen en München gestudeerd had, zullen deze schetsen of studies nog uit zijn vroege jaren stammen.

Voor de kruisweg tastten Quodbach en de schenkers diep in de buidel. Brûls persoonlijk

incasseerde 1.645 gulden voor de schilderijen, de lijsten kosten 542,40 gulden en 112,60 gulden moest betaald worden aan de verzendkosten, die het versturen van de schilderijen en de lijsten gekost hadden. De aanschafkosten beliepen dus zo’n 2.300 gulden.

Ter waardige inzegening van de kruisweg liet Quodbach bovendien op 4 maart 1854 redemptoristen uit Wittem komen om een volksmissie te houden. Dit was voor hem een des te meer een hartewens omdat dit ‘sinds mensengeheugenis’ niet meer had plaatsgevonden. De kosten van deze volksmissie werden gedekt uit de kerkekas. Het notulenboek van het kerkbestuur vermeldt: ‘Door de Veertien Staties, geschilderd door eenen reeds beroemden Maler gelijk de heer Bruls, de Kerk niet alleen op het mooiste verzierd, maar ook tevens in bezit van eenen werkelijken Schat gerekende, en daarenboven de Parochie nog eenen veel grooteren geestelijken schat ten deele komende, in de door den heer Eerwaar-

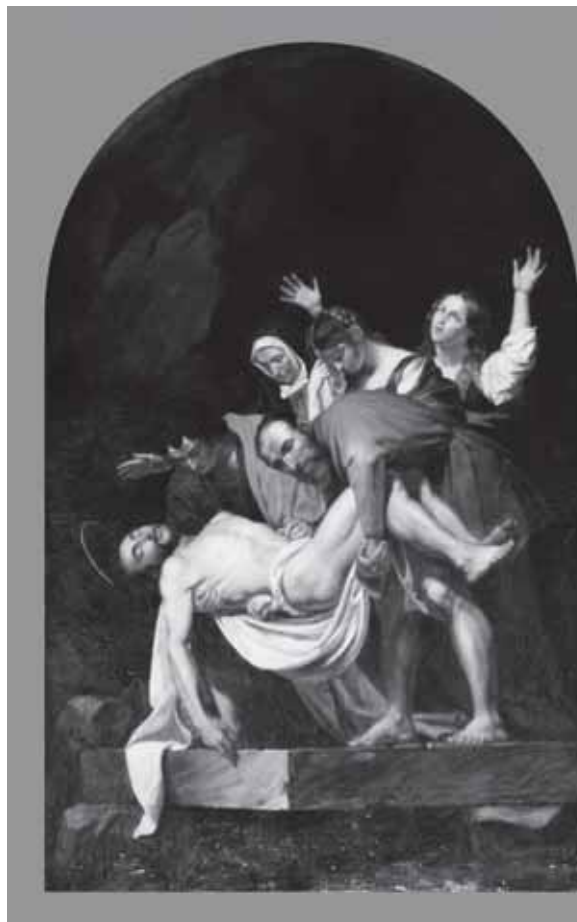
den heer Deken gedane mededeling met de grootste vreugde aangenomen en aan zijne Eerwaarden den meesten Dank betuigd voor de zoo groote opoffering de Kerk en de Parochie door de instelling van den H. Kruisweg en Missie gebragt.¹⁶

De parochie was terecht trots op haar kruiswegstaties. Overeenkomstig deze waardering werden zij diverse malen gerestaureerd. De notulen van het kerkbestuur berichten de eerste keer over een restauratie van de kruisweg door de schilder Leufkens uit Heerlen op 29 januari 1931.¹⁷ Tijdens de Tweede Wereldoorlog raakte de kruisweg beschadigd. Een na de oorlog opgesteld schaderapport voor de verzekering voert onder andere elf van de veertien staties als beschadigd op.¹⁸ In elk geval was het olieverfschilderij van de eerste statie in september 1944 door een granaatslag nagenoeg volledig vernield en moest vervangen worden. Dit schijnt in 1947 te zijn gebeurd, want de notulen vermelden op 15 januari van dat jaar: 'Voor het herstel van de eerste statie en het beeldhouwerk zal de Voorzitter zich in verbinding stellen met de Firma Cuypers te Roermond.'¹⁹ De nieuwe statie schilderde echter wederom Leufkens [Heerlen], maar zij werd al bij de oplevering als niet-passend ervaren. Een tweede [iets betere] versie van de eerste statie wordt thans in de pastorie bewaard; zij stamt van V.G. Ploem en is gedateerd 1949. De overige staties waren 1945 slechts licht beschadigd.

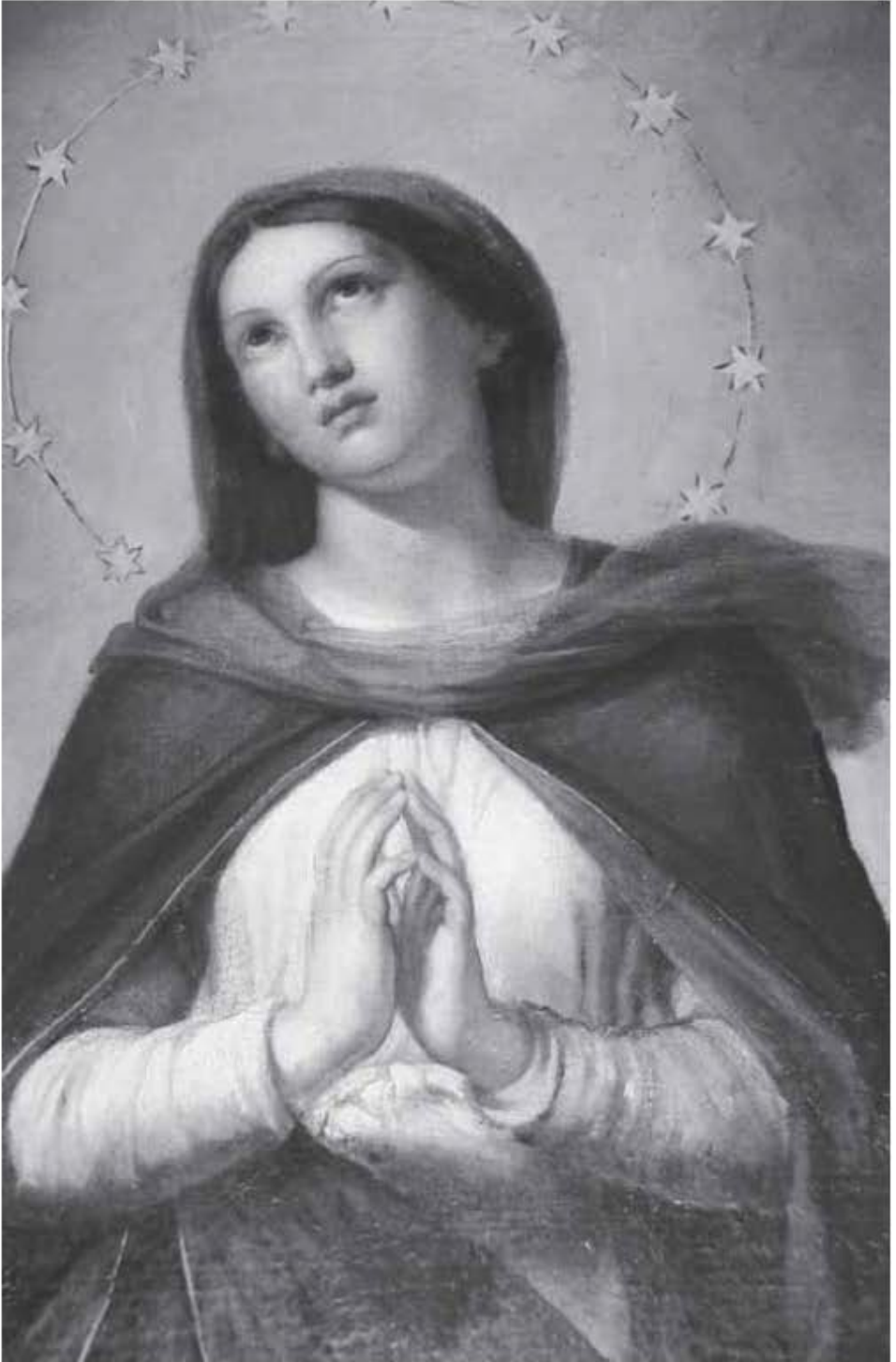
Een tweede restauratie vond plaats in maart/april 1982, toen restaurator Schenkelaars [Kerkrade] aan de staties werkte. De nadere bestudering van de kruisweg maakte dan echter duidelijk, dat tamelijk omvangrijke restauriewerkzaamheden noodzakelijk waren.²⁰ Op 4 december 1986 nam het kerkbestuur het besluit, de kruiswegstaties voor 3.000 gulden door Schenkelaars te laten restaureren. De eerste statie werd niet gerestaureerd, aangezien dit werk van Leufkens als artistiek waardevol gekwalificeerd werd. De overige staties werden, zo nodig, van een nieuw laag linnen voorzien, de gaten gedicht, de vergeelde ver-

nis verwijderd, alle beschadigingen van de verflaag geretoucheerd en de lijsten opnieuw verguld. Oorspronkelijk was ook gepland, de ontbrekende bekroningen van de staties opnieuw te laten snijden. Dit schijnt echter niet gebeurd te zijn. Pas in 1988 was het werk aan de kruiswegstaties gereed.

De kruisweg in Kerkrade is overigens niet de enige, die Brüls voor een kerk in het bisdom Roermond vervaardigde. Tegen het einde van de jaren zestig van de negentiende eeuw werkte hij ook voor de St.-Matthiaskerk in Maastricht, waarvan de kruiswegstaties door verschillende parochianen geschonken

Afb. 8: Louis Brüls: Kruisweg St. Lambertus Kerkrade, statie XIV naar Carracci. foto Frank Pohle 2008

Afb. 9: Louis Brûls: Maria Immaculata, detail, St. Lambertus Kerkrade. foto: Frank Pohle 2008

werden.²¹ In dit geval orienteerde Brüls zich aan een contemporair voorbeeld; hij kopieerde de kruiswegstaties van de Oostenrijker Josef von Führich [1800-1876].²²

Führich had deze al voor 1836 voor de kerk aan de St. Laurensberg in Praag ontworpen en, ondersteund door zijn leerling Adam Vogler, in de jaren 1844-1846 in de St. Johannes Nepomukkerk in Wenen al fresco respectievelijk tussen 1854 en 1861 voor de Altlerchenfelder parochiekerk in olieverf uitgevoerd. Spoedig na hun voltooiing werden – voor het eerst in 1847, vervolgens in 1849 en 1856 – naar het voorbeeld van de Weense fresco's kopergravures gemaakt, die in grote oplagen verspreid werden en zo ook in bezit kwamen van pastoors en kunstenaars. Aangezien Führichs composities als onovertreffbaar golden, werden zij ontelbare malen gekopieerd.²³

De altaarschilderijen

Spoedig na de oplevering van de kruisweg verstrekt Quodbach Brüls een tweede opdracht: de levering van een altaarstuk voor het linker, aan Maria Immaculata gewijde zijaltaar. Het schilderij moest een ouder doek,²⁴ dat niet bewaard gebleven is, vervangen en werd door deken Quodbach aan de parochie St. Lambertus geschonken.²⁵ Paus Pius IX had het schilderij [afb. 9] in Rome kort na gereedkoming gezien en het beviel hem zo goed, dat hij het gebed gestort voor dit schilderij bestemd voor Kerkrade van een volledige aflat voorzag.²⁶ Een desbetreffende oorkonde was in het parochie-archief echter niet meer te traceren, maar een krantenartikel deed kond van de nieuwe aflat.²⁷ Het nieuwe schilderij kwam in 1857 naar Kerkrade en werd officieel op het feest van Maria Onbevlekt Ontvangenis [8 december] aan de parochie overhandigd. Op 13 december werd het schilderij onthuld en door de gelovigen met een Magnificat begroet.

Het hoogkantige altaarschilderij [145 x 110 cm] toont in een ovaal – de zwikken zijn in bruin-grijs gehouden – Maria op de maansik-

Afb. 10: Louis Brüls: Sint-Jozef met Kind, detail, St. Lambertus Kerkrade. foto Frank Pohle 2008

kel, de slang van de erfzonde vertrappend. De slang zelf kronkelt op een kogel, die de Aarde symboliseert. Maria's rechervoet betreedt, de slang vertrappend, de aarde, terwijl haar linkervoet, het Spielbein, net de maansikkel schijnt te verlaten. Maria draagt een blauw, rood gevoerde mantel en een gele schouderdoek over een wit onderkleed, haar handen zijn vroom gevouwen, het hoofd lichtelijk zijwaarts genegen en de ogen opgeslagen ten hemel. Haar hoofd – als lichtste deel van het schilderij – wordt omgeven door een krans van twaalf sterren, die in onregelmatige afstand van elkaar staan.²⁸

In 1860 was Brüls de laatste keer voor Kerkrade actief, toen hij voor het rechter zijaltaar een pendant voor zijn iets oudere Mariavoorstelling schiep. Daar verving het een oudere voorstelling van de Goede Herder, waarvan de bewaarplaats niet achterhaald kon worden.²⁹ Het schilderij [145 x 109 cm] is een

voorstelling van de H. Jozef staande voor een landschap [afb. 10]. Hij is een baardige man met een hoog voorhoofd in een bruin gewaad, die op zijn rechter arm het zegenende Kind Jezus draagt.³⁰ In zijn linkerhand houdt Jozef voorzichtig tussen twee vingers een staf, die aan het bovenste uiteinde uitgebod is en lelies toont, terwijl het Jezuskind, duidelijk lichter qua kleding en incarnaat, een rijksappel in de hand heeft. De voorstelling is eveneens in een ovalen lijst gevat, waarin het opschrift 'Salus nostra in manu tua est' [ons heil ligt in Uw handen] staat; de zwikken zijn met engelenkopjes [cherubim] gevuld.³¹

Aan dit schilderij is ook een vrome legende verbonden: het zou gaan om een schenking van een bedevaartganger uit Kerkrade, die in Rome met tyfus besmet raakte en op wonderbaarlijke wijze weer genezen zou zijn.³² In de bronnen is hiervan niets terug te vinden. Op 1 april 1860 kondigde deken Quodbach in een kerkbestuursvergadering aan, dat hij de kerk de door Brüls geschilderde voorstelling van de H. Jozef, die hij uit eigen middelen aangeschaft had, zou schenken.³³

Besluit

Met het doek voor het Sint-Jozefaltaar eindigt de zakelijke relatie tussen de schilder Brüls en pastoor Quodbach. Uit het eerste contact tussen beide groeide wellicht geen durende vriendschap, maar wel een betrouwbare relatie tussen kunstenaar en opdrachtgever, waaraan de St. Lambertusparochie belangwekkende kunstwerken te danken heeft. De kwaliteit van deze kunstwerken is hoog, hun schepper was in de toenmalige Romeinse kunstwereld allerminst een onbekende – en het is alleszins de moeite waard om de schilder Louis Brüls een beetje aan de vergetelheid te ontrukken.

Vertaling: A. Jacobs

* Dr. Frank Pohle is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Lehr- und Forschungsgebiet Geschichte der Frühen Neuzeit van de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule te Aken.

Noten

1. Vgl. H. H.: Artikel 'Bruls, Louis Joseph', in: *Thieme/Becker* 5 [1911] 118 en FRIEDRICH NOACK: Artikel 'Brüls, Ludwig', in: *Thieme/Becker* 5 [1911] 107.
2. Vgl. SUSANNE PARTSCH: Artikel 'Brüls, Ludwig', in: *Allgemeines Künstlerlexikon*, deel 14 [1996] 493 en UTA RÖMER: Artikel 'Bruls, Louis Joseph', in: *Allgemeines Künstlerlexikon*, deel 14 [1996] 520.
3. Vgl. M., Z. von: Artikel 'Willem Jacob Herreyns', in: *Thieme/Becker* deel 16 [1923] 543-544. Herreyns doceerde al in 1765-1767 en wederom in 1798-1827 aan de Antwerpse academie.
4. Vgl. JOSEPH PHILIPPE, Les artistes liégeois à Rome [xvie-xixe siècle], in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 77 [1964] 71-155 [ook als overdruk Luik 1965], hier 142. In Maastricht woonde Brüls sedert 1827. Hij verscheen op 3 mei 1827 voor burgermeester en schepenen om zich in de stad te mogen vestigen. Hij was toen 23 jaar oud, ongehuwd en gaf Antwerpen op als

vorige woonplaats. Zie: Historisch Centrum Limburg, Gemeentearchief Maastricht, Bevolkingsregister, Register verandering van woonplaats 1826-1837, fol. 9v. Met dank aan Antoine Jacobs. Wanneer Brüls weer uit Maastricht vertrok, is nog niet achterhaald.

5. Vgl. PHILIPPE, Les artistes liégeois, 142 en JUDITH OGOVOSZKY, 'Brüls, Louis Joseph', in: *Le dictionnaire des peintres belges du xive siècle à nos jours*, deel 1 [Brussel, 1995] 140. EUGÈNE DE SEYN: *Dictionnaire biographique des Sciences des Lettres et des Arts en Belgique*, deel 1 [Brussel, 1935] 101 vermeldt, dat Brüls zijn 'Kruisvaarders in Venetië' uit 1849 succesvol in Antwerpen geëxposeerd had. Of Brüls bij die gelegenheid persoonlijk in Antwerpen was, kon noch niet vastgesteld worden. In Rome legde Brüls overigens ook een verzameling van Romeinse en vroeg-Christelijke kunst aan. Zie: CARINA WEISS en ULRICH SCHÜSSLER, 'Kameoglasfragmenten im Martin von Wagner Museum der Universität

Würzburg und im Allard Pierson Museum Amsterdam', in: *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 115 [2000] 199-251, hier 200.

6. Zie: OGOVOSZKY, Brüls, 140. Brüls werd voor het eerst op 26 juli 1846 als provisor in het notulenboek van de Raad van Beheer van S. Giuliano genoemd. De laatste keer ondertekende hij in die hoedanigheid op 28 maart 1882; tijdens de vergadering van de Raad van Beheer van 8 juli 1882 werd en nieuwe provisor benoemd. Zie: Archief van S. Giuliano de' Fiamminghi te Rome, vol. II, 6, fol. 132 [Libro delle Congregazioni che si fanno dalli Sigri. Provisori della Regia Chiesa di S. Giuliano de' Fiamminghi dall Anno 1833 all' 1856 incl.] en vol. II, 7, fol. 76v [zonder titel] – vriendelijke mededeling pater Hugo Vanermen mSC, Rome.
7. Als dwarsdoorsnede van zijn oeuvre somt Noack, Bruls, enige van Brüls' schilderijen op: Schleiernehmung eines vornehmen Mädchens in Florenz [1843], Taufe in S. Marco in Venedig [1843], Bauernfamilie von Cervara Romana [1853], Kind in der Wiege von Hund bewacht [1856], Betteljungen [1856], Armes Weib mit Kindern in der Kirche [1856], Mutter mit schreiendem Kind [1857], Alte mit Rosenkranz [1857]. Verder is bekend een portret van paus Pius IX, waarmee de Opperherder zeer ingenomen schijnt te zijn geweest. Zie: Römer, Bruls, 520. Michiel Roding: 'Een kleine kolonie onder het mecenaat van prinses Marianne, 1830-1860', in: *De blijvende verlokking. Kunstenaars uit de Lage Landen in Italië 1806-1940* [Schiedam, 2003] 63-108, hier 69 nog een andere portret van Louis Brüls' hand: het toont de schilder Cornelis Kruseman [1797-1857] als Grand-Tourist tijdens diens reis naar Italië [1841-1847]. Een reeks schilderijen van Louis Brüls, die tussen 1972 en 2006 op veilingen verhandeld werden, verstrekt de internetpagina <http://www.artinfo.com/artists/upcomingworks/30405/louis-joseph-bruls/> [laatst geraadpleegd op 30 april 2008]. De schilderijen uit de laatste 40 productieve jaren van de kunstenaar brachten tussen de 500 en 9.000 euro op, waarbij de historieschilderijen doorgaans meer opbrengen, dan de genrestukken. Een paar schilderijen zijn op internet afgebeeld: <http://www.artnet.de/artist/574162/louis-joseph-bruls.html> [Der Abschied [1881], Göttliche Absolution [1857]].
8. Vgl. H. H., Bruls, 118, NOACK, Brüls, 107 en de Seyn, Dictionnaire, 101.
9. Aegidius Joseph Quodbach [Mechelen bij Wittem 1803 – 1882 Kerkrade] fungeerde sedert 1835 als pastoor in Kerkrade. Na zijn priesterwijding

in het belgische Mechelen in 1826 was hij eerst pastoor in Melick, dan vanaf 1829 rector in Kerkrade-Spekholzerheide. In 1859 benoemde bisschop Paredis hem tot kannunik van het kathedraal kapittel te Roermond, Paus Pius IX benoemde hem in 1876 erekamerheer. Zie: Leon Jeurissen, Pastoors Sint Lambertusparochie Kerkrade, in: JO PLOUM, MIKE KOCKELKOREN, KAREL THELEN e.a. [red.], *900 jaren kerk en parochie Sint Lambertus Kerkrade* [Kerkrade 2007; Kerkrade onderweg 11] 63-70, inz. 65-66.

10. Gemeentearchief Kerkrade [GAK], Parochiearchief H. Lambertus, inv.nr. 1 [notulen van het kerkbestuur, 1828-1883] aantekening 1 januari 1854.
11. Voor de nieuwbouw en inrichting van de Lambertuskerk zie: KAREL THELEN en GER HABETS, Die Pfarre St. Lambertus 1825-2004, in: FRANK POHLE en LOUIS AUGUSTUS [red.], *Roda Pastoralis. 900 Jahre Seelsorge in Kerkrade, Afden und Herzogenrath. Die Abtei Klosterath und ihre Patronatspfarreien* [Aachen, 2004; Veröffentlichungen des Bischöflichen Diözesanarchivs Aachen 50] 196-220 en FRANK POHLE, De bouwgeschiedenis van de Sint Lambertuskerk, in: JO PLOUM, MIKE KOCKELKOREN, KAREL THELEN e.a. [red.], *900 jaren kerk en parochie Sint Lambertus Kerkrade* [Kerkrade 2007; Kerkrade onderweg 11] 71-103; idem, Het kerkelijk kunstbezit van Sint Lambertus, 115-154.
12. Aangaande de kruiswegstaties zie FRANK POHLE, *Inventar Pfarre St. Lambertus Kerkrade* [Herzogenrath, 2004, typescript] inv.nr. LK 35. De kwalitatief hoogstaande werken hebben reeds in het verleden de aandacht van kunsthistorici gewekt, maar konden tot voor kort niet exact gedateerd worden. WILLY MARRÉS en J.J.F.W. VAN AGT, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel v: De Provincie Limburg. Derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht* [Den Haag 1962] 309 en Bisschoppelijk Archief Roermond, Inventaris St. Lambertus Kerkrade 1976, nr. 26 dateren hen zeer ruim in de tweede helft van de 19de eeuw. DIRK HOUTEMA, *Parochiekerk St. Lambertus Kerkrade ca. 1108-heden* [Kerkrade z.j. [ca. 1990]], nr. 4/34 geeft als ontstaansjaar 1850; Merkwaardigheden van Kerkrade. in: *Programma van den xiden Limburgschen Katholiekendag te Kerkrade, Pinkstermaandag, 31 Mei 1909, 37-59*, hier 39 meldt 1854.
13. GAK, Parochiearchief H. Lambertus, inv.nr. 1, aantekening 1 januari 1854.
14. Merkwaardigheden 1909, 39. Een deskundig artikel in het *Limburgs Dagblad* van 6 juli 1950

['Veel schoons is verborgen in St. Lambertuskerk te Kerkrade'] beschrijft de staties I tot XI als originele werken, de laatste drie staties echter zouden kopieën van werken van oude meesters zijn. ANTOINE JACOBS, Charles Quaadvlieg. Een Valkenburgse veduteschilder in Rome, in: *Il Pilastr* 9 [2004] 94-105, inz. 102-103 verwijst naar een omstreeks 1855 voor de Lambertuskerk te Nederweert vervaardigde kruisweg van de Valkenburger Charles Quaadvlieg, die ook aan de academie van Antwerpen gestudeerd had en eveneens zijn artistiek thuis in Rome gevonden had.

15. Brûls kopieerde tussen 18 juli en 18 september 1839 in het Palazzo Pitti de 'Depositione di croce' [De kruisafname / Bewening van Christus] van Fra Bartolomeo. Zie: RIEKE VAN LEEUWEN, *Kopiëren in Florence. Kunstenaars uit de Lage Landen in Toscane en de 19de-eeuwse kunstreis naar Italië* [Florence 1985] 64-65.
16. GAK, Parochiearchief H. Lambertus, inv.nr. 1, aantekening 1 januari 1854.
17. Vgl. Parochiearchief St. Lambertus Kerkrade [PAL], notulen van het kerkbestuur, 29 jan. 1931.
18. Bisschoppelijk Archief Roermond 177.07351.11, nr. 1913.
19. PAL, notulen van het kerkbestuur, 15 jan. 1947.
20. Een lijst van alle te repareren beschadigingen, opgesteld door Schenkelaars op 5 juni 1982, wordt in het parochiearchief in diverse kopieën bewaard [o.a. in: PAL, Archief in de oude sacristie, map 12].
21. Vgl. JOS HABETS, Twee historische beschrijvingen der parochiekerk van St.-Matthias te Maastricht. In: *PSHAL* 29 [1892], 375-444, hier 443 en P.J.H. UBACHS, *St.-Matthijskerk* [Maastricht 1983; Maastrichts Silhouet 13] 43. Met dank aan Antoine Jacobs.
22. Vgl. MORIZ DREGER: *Josef Führich. Wien 1912, Heinrich von Wörndle: Joseph Ritter von Führich. Sein Leben und seine Kunst* [München, 1925] en KLAUS ALBRECHT SCHRÖDER [red.]: *Joseph Führich. Die Kartons zum Wiener Kreuzweg* [Wenen, 2005].
23. Een lijst met circa 490 bekende kopieën van de Führich-kruisweg vindt men onder <http://www.pfarre-nepomuk.at> [laatst geraadpleegd op 6 juni 2008]. De kruiswegstaties voor de St. Matthias zijn in deze lijst niet opgenomen, evenmin de kruiswegstaties van Nederweert, voor welke

Charles Quadvlieg eveneens op Führich teruggreep.

24. Vgl. GAK, Parochiearchief H. Lambertus Kerkrade 6 [Inventaris der Kerk te Kerkrade [1846]], fol. 85r.
25. Aangaande dit schilderij vgl. Inventar 2004, inv. nr. LK 09-02 en GAK, Parochiearchief H. Lambertus 1, aantekening 1 april 1860. De opmerking in het *Limburgs Dagblad*, 6 juli 1950, dat het Mariaschilderij een schenking van de kunstenaar was, is dus onjuist.
26. Merkwaardigheden 1909, 38 en *Limburgs Dagblad*, 6 juli 1950.
27. Vgl. *Maas en Roerbode*, 19.12.1857, p. 2: 'Alvorens na de plaats zijner bestemming verzonden te worden was het schilderstuk op het Vatikaan ten toon gesteld geweest, en had in zulke hooge mate de goedkeuring van Z. H. den Paus weggedragen, dat deze hetzelfde gewaardigde te zegenen, en eigenhandig eene Bulle uitschreef, volgens welke aan gemelde schilderij, ten voordeele der Parochianen van Kerkrade, een volle aflaat gehecht ist.' Met dank aan Antoine Jacobs.
28. Wanneer een in 1911 op kosten van de Mariacongregatie om het altaarstuk aangebrachte krans van gloeilampen [zie PAL, Kasboek van de Mariacongregatie] weer verwijderd werd, kon niet worden vastgesteld. In 1926 kreeg het Mariaschilderij een nieuwe (?) vergulde lijst, in 1931 werd het door de schilder Leufkens uit Heerlen gerestaureerd. Na de Tweede Wereldoorlog restaureerde Leufkens het doek opnieuw in 1945. Vgl. PAL, *Annales Kirchrodienses*, p. 270, GAK, Parochiearchief St. Lambertus Kerkrade 4 over de jaren 1926 en 1931 alsmede PAL, Notulen van het kerkbestuur over de jaren 1931 en 1945.
29. Vgl. GAK, Parochiearchief H. Lambertus, inv.nr. 1, aantekening 1 april 1860 en ibidem, inv.nr. 6 Inventaris der Kerk te Kerkrade [1846]], fol. 85r.
30. Voor dit stuk vgl. Inventaris 2004, inv.nr. LK 10-02.
31. Het Sint-Jozefschilderij werd eveneens in 1931 en in 1945 door de schilder Leufkens uit Heerlen gerestaureerd. Begin jaren tachtig kwam het wederom tot een restauratie, die qua wijze en omvang niet gedocumenteerd is.
32. *Limburgs Dagblad*, 6 juli 1950.
33. GAK, Parochiearchief H. Lambertus, inv.nr. 1, aantekening 1 april 1860.

De zusters Franciscanessen van Heythuysen in Brunssum

DOOR MARCEL SENDEN*

In 1992 werd in het centrum van Brunssum het markante kloosterbejaardenoord 'Huize Catharina Daemen' gebouwd. Het zorgcentrum is vernoemd naar de stichteres van de congregatie van Franciscanessen van Heythuysen. Vanaf 1857 speelden de Franciscanessen van Heythuysen bijna 150 jaar lang een belangrijke rol in het onderwijs in Brunssum. Zij stichtten er scholen voor het kleuter-, lager- en middelbaar onderwijs voor meisjes en bekleedde op die scholen bestuurlijke en onderwijsgevende functies. De zusters stonden ook aan de basis van de Brunssumse wijkverpleging en ziekenzorg.

Catharina Daemen en haar congregatie

Catharina Daemen, de stichteres van de congregatie van de Zusters Franciscanessen van Boetvaardigheid en Christelijke Liefde, beter bekend als de Franciscanessen van Heythuysen, werd op 19 november 1787 in Laek [Ohé en Laak] geboren en op dezelfde dag in Echt gedoopt. Haar ouders Cornelis Daemen en Geertruidis van Bree, waren eenvoudige, vrome boerenmensen. Catharina, die nog een jongere zus Johanna had, kreeg van huis uit een christelijke opvoeding. Het was voor de vrome Catharina en haar familie al heel snel duidelijk, dat zij door God geroepen was en zuster zou worden. Een eerste stap daartoe zette zij op 12 november 1817 toen zij haar professie deed in de wereldlijke Derde Orde van de H. Franciscus te Maaseik. Op 21 juni 1825 kwam Catharina Daemen op verzoek van pastoor Petrus van der Zandt [1784-1870] naar Heythuysen.

Zij had daar als taak het geven van onderwijs, voornamelijk lezen, schrijven en naaien. Op 10 mei 1835 werd het door haar met enkele gezellinnen gebouwde huis [klooster] ingewijd. Deze dag werd beschouwd als de stich-

Catharina Daemen.

tingsdag van de congregatie. Op 11 februari 1836 ontving zij met vier medezusters het religieuze kled en haar kloosternaam werd Zuster Magdalena. Catharina Daemen overleed op 7 augustus 1858 in Heythuysen. Haar congregatie telde toen, zoals zij twintig jaar eerder had voorspeld, zeventien huizen, waaronder het St. Josephklooster in Brunssum.

In het vestigingsbeleid van de congregatie vallen in Nederland drie concentraties te onderkennen: Heythuysen en omgeving, de Mijnstreek en de Achterhoek. Het accent van haar externe activiteiten lag op het vlak van het [meisjes-]onderwijs. Rond 1940 waren de zusters van Heythuysen behalve aan talrijke scholen voor kleuter- en lager onderwijs, ook werkzaam aan vier scholen voor huishoud- en nijverheidsonderwijs, acht ULO-scholen, drie middelbare scholen, vijf internaten en drie opleidingen voor onderwijzeressen. Daarnaast was de congregatie jarenlang betrokken bij de ziekenhuizen in Oldenzaal, Winterswijk en Brunssum. Wereldwijd omvatte de congregatie in het midden van de twintigste eeuw 172 kloosters gelegen in Duitsland, Polen, Italië, Noord Amerika, Brazilië, Guatemala, Mexico, Indonesië en Tanzania. In al die landen waren toen 4300 religieuzen van de congregatie actief in het onderwijs en de ziekenzorg.

De beginjaren van het St. Josephklooster in Brunssum

De stichting van het Sint Josephklooster in Brunssum was te danken aan zowel het echtpaar Willem Nikolas en Maria Anna Göbbels-Palant, als aan pastoor Paulus Mannens [1810-1887]. Willem Göbbels, die van 1835 tot

1855 de eerste openbare schoolmeester en tevens gemeentesecretaris van Brunssum was, achtte het van groot belang, dat in Brunssum een vorm van katholiek meisjesonderwijs zou komen. Hij had vernomen, dat in 1835 in Heythuysen de congregatie der zusters Franciscanessen was gesticht met als doel onderwijs te geven aan de vrouwelijke jeugd. Om in Brunssum een klooster te kunnen stichten, stelde het echtpaar Göbbels-Palant de congregatie voor een groot huis met alles wat daaraan vast zat te schenken, onder de voorwaarden dat zij levenslang kost en verzorging zouden genieten.

Het huis was de oude woning van de Brunssumse zijdefabrikant Wolter Palant, gelegen op wat later de Kloosterberg zou heten. Het zogenaamde 'Palanthuis' bestond uit een groot huis [met 6000 m² grond], waarin het klooster gevestigd kon worden, en ernaast een klein huisje, waarin het echtpaar Göbbels-Palant woonde. Dit huisje zou na hun dood aan het klooster worden afgestaan. De zus van mevrouw Göbbels-Palant, Agnieta Catharina Palant stelde het aanzienlijke bedrag van 1500 franken beschikbaar om de zusters tegemoet te komen in de aanloopkosten van de nieuwe stichting in Brunssum.

Willem Göbbels besprak zijn plan met pastoor Mannens, die op 21 oktober 1856 een brief schreef aan pastoor Van der Zandt van

De Dorpstraat omstreeks 1912 met rechts het St. Joseph-klooster.

De Dorpstraat in Brunssum in 1857. Rechts op de berg het grote witte huis van Wolter Palant, waarin in 1857 het klooster werd gevestigd.

Heythuysen en hem inlichtte omtrent het voorstel van het echtpaar Göbbels-Palant. Van der Zandt gaf dit aanbod door aan moeder Bernardina, de toenmalige algemene-overste van de Franciscanessen.

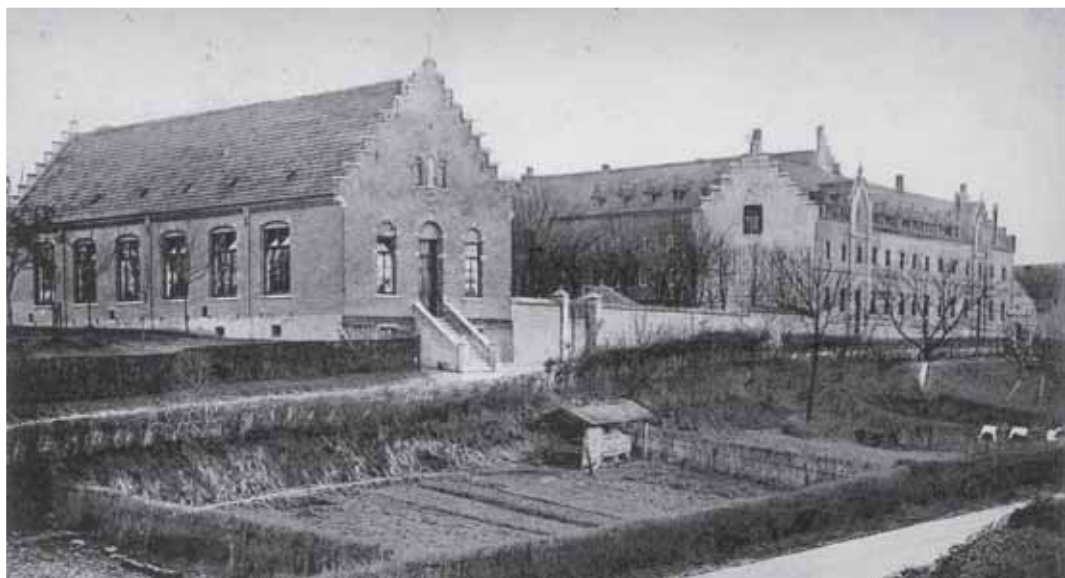
Het aanbod werd door de congregatie aanvaard en op 9 april 1857 kwamen de eerste drie zusters [moeder-overste Maria Bonifacia, zuster Vincentia en zuster Brigitta] naar Brunssum en betrokken het Palanthuis. In het midden van de negentiende eeuw waren kloosterzusters op het platteland van Zuid-Limburg een zeldzame verschijning en zij werden door de plaatselijke bevolking doorgaans niet met open armen ontvangen. Ondanks de lauwe ontvangst door de Brunssumse bevolking, gingen de drie zusters onder leiding van overste Maria Bonifacia aan de slag. Zij openden op 1 mei een naaischool voor jonge meisjes. Een maand later startten de pas gearriveerde zuster Archangela en zuster Cecilia een lagere meisjesschool. Dit was de eerste bijzondere dorpschool voor meisjes in Zuid-Limburg.

Een kamer van het grote Palanthuis werd

als kapel ingericht. De inrichting hiervan werd betaald door de gezusters Anna en Catharina Palant en baronesse De Negri. In november 1857 kon pastoor Mannens de kapel in het Palanthuis/klooster inzegenen en er de Heilige Mis opdragen.

De eerste jaren in het Brunssumse klooster waren zeer hard voor de zusters. De opbrengsten, als die er al waren, bleken te gering om van te leven. De zusters leden bittere armoede. Zij waren ook niet in staat om het echtpaar Göbbels-Palant volgens afspraak van kost te voorzien. Daarom verzochten zij het echtpaar met succes om hen van deze verplichting te ontheffen. De belangrijkste oorzaak van de armoede was het gebrek aan steun van de Brunssumse bevolking. De Brunssummers weigerden voor het onderwijs van hun dochters een vergoeding te betalen. De levensomstandigheden van de zusters waren zo slecht, dat zij zeer vatbaar waren voor ziekten. Met als gevolg, dat in het najaar van 1858 zuster Cecilia op 23-jarige leeftijd stierf aan tering.

Gewaarschuwd door het sterfgeval en de aanhoudend gebrekkige financiële bijdragen

Links het pensionaat St. Joseph, rechts het klooster.

van de ouders, dreigden de zes zusters op het einde van het jaar 1859 Brunssum te verlaten.

Om hun vertrek te voorkomen besloten pastoor Mannens en een aantal Brunssummers de zusters voortaan financieel te ondersteunen.

In de eerste jaren van het bestaan van de scholen waren de omstandigheden waaronder les werd gegeven zeer primitief. Het schoolgebouw was een schuur en het lesmateriaal bestond uit datgene wat voor handen was, wellicht een bord en enkele leien. Omstreeks 1860 bestond er nog geen georganiseerd onderwijs en ook de leerplicht bestond nog niet. Het door de zusters gegeven onderwijs was voor zowel de kinderen als hun ouders nieuw. Maar blijkbaar waren de zusters er goed in geslaagd de ouders te overtuigen van hun opvoedkundige en educatieve kwaliteiten, want vanaf het begin werden de scholen goed bezocht door de meisjes van Brunssum en de omliggende dorpen. In mei 1877 werd een nieuwe school met twee lokalen in gebruik genomen. Deze nieuwbouw werd nog volledig gefinancierd door de zusters zelf. Door het onderwijskundige succes van de zusters

konden de gemeente Brunssum en het Rijk echter niet meer achterblijven en schonken respectievelijk de leermiddelen en een bescheiden financiële bijdrage. De financiële ondersteuning van het bijzonder onderwijs was in die tijd nog niet wettelijk geregeld. Pas in 1917 werd, na een aantal tussenregelingen in de voorafgaande decennia, het bijzonder onderwijs financieel volledig gelijkgesteld aan het openbaar onderwijs.

De structurele financiële bijdrage van het Rijk aan het bijzonder onderwijs in de jaren twintig van de twintigste eeuw kwam als groepen. Want door de komst van de Staatsmijn Hendrik verveelvoudigde de bevolking van Brunssum en daarmee het aantal kinderen, dat een beroep deed op het bijzonder onderwijs.

Het pensionaat

In november 1860 werd, om niet van incidentele giften uit de Brunssumse burgerij afhankelijk te zijn, door de zusters een pensionaat voor jonge meisjes geopend. Dit bleek een goede zet te zijn. Het aantal pensionaires

steeg gedurende de jaren gestaag van 21 in 1861 tot 90 in 1880.

Het waren vooral meisjes uit Duitsland die het pensioonaat bevolkten. Zij waren ‘verjaagd’ door de in 1870 in Duitsland losgebarsten ‘Kulturkampf’, de politiek waarmee de Duitse kanselier Otto von Bismarck trachtte de invloed van de R.K. Kerk op het openbare leven zo niet te beëindigen, dan toch sterk te beperken.

De generale-overste in Heythuysen besloot het klooster te Brunssum te vergroten om er door de Kulturkampf verjaagde Duitse zusters, alsmede oude zwakke zusters te huisvesten. Er werd een nieuwe vleugel aangebouwd, waardoor er tevens meer plaats kwam voor een groter aantal pensionnaires. In diezelfde periode 1870-1880 verzorgden de zusters oude, zieke en verbannen [Duitse] paters. In 1877 werd een nieuwe vleugel gebouwd voor een grotere kapel.

Om het klooster in de verschillende stadia uit te breiden werden de panden van de burens opgekocht. Ook het kleine huisje van het echtpaar Göbbels-Palant viel 1864 ten prooi aan de uitbreiding van het klooster, waarna het echtpaar naar Roermond verhuisde. In eerste instantie schoot het generale bestuur van de congregatie in Heythuysen het geld voor de verbouwingen voor. De kostgelden en schenkingen van de Duitse pensionnaires, die uit goede families stamden, maakten het pensioonaat/klooster en zijn uitbreidingen rendabel.

Het pensioonaat was ook voor Brunssum van belang. Zo profiteerden de Brunssumse schoolmeisjes van de verbetering van de klaslokalen en leermiddelen, die door het pensioonaat doorgevoerd werden.

Bovendien verdiende menig Brunssumse ‘bouwvakker’ een goede boterham aan de grote uitbreidingen van het klooster en konden de agrariërs en middenstanders allerlei producten geleverd hebben aan het ‘grote’ pensioonaat met zijn 80 tot 90 leerlingen. Tegen het einde van de negentiende eeuw liep het aantal pensionnaires terug door de concurrentie van andere kostscholen, maar bedreigend was

deze concurrentie niet. Omstreeks 1910 was de terugloop aan pensionnaires weer helemaal teniet gedaan. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 verlieten steeds meer Duitse meisjes het pensioonaat. De franciscanessen probeerden de vrijgekomen plaatsen op te vullen met Nederlandse pensionnaires. Maar het aantal Nederlandse meisjes was te laag om het pensioonaat draaiende te houden. Toen na de Eerste Wereldoorlog de Rijksmarkt sterk in waarde daalde, werd het kostgeld voor de Duitse families onbetaalbaar en keerden de Duitse meisjes niet naar Brunssum terug. Er restte de zusters niets anders dan het pensioonaat in 1921 op te heffen.

De verdere uitbouw van het onderwijs

In 1912 werd er in een ruimte in het klooster een bewaarschool ingericht. Vanwege de toename van het aantal kinderen was deze ruimte al snel te klein en werd in 1923 een nieuw afzonderlijk [groter] gebouw in gebruik genomen. Vijftig jaar na de bouw van de oude bewaarschool, werd in 1973 de nieuwe, uit vier lokalen en een grote speelzaal bestaande kleuterschool ‘St. Jozef’ aan de Kloosterstraat in gebruik genomen.

Ook de in 1909 naast het klooster gebouwde meisjesschool voor het lager onderwijs [de A-school] was al snel te klein en werd in 1918 naast de A-school, de ‘H. Hartschool’ [de B-school] gebouwd. In 1962 werd de naam van de A- en B-school voor meisjes aan de Kloosterstraat veranderd in de ‘St. Jozefschool’. Vijf jaar later, in het schooljaar 1967-1968 werden op deze school ook jongens aangenomen. In 1997, het kleuter- en basisonderwijs zijn dan al samengevoegd, verlaat de laatste zuster [zuster Christine], in de functie van directrice, de R.K. Basisschool St. Jozef.

Na de oprichting van de Fatimaparochie, in februari 1947, werd in de jaren daarna in deze parochie een aantal scholen gebouwd. In 1948 werd aan de Dorpstraat een Kleuterschool

gebouwd. Het eerste hoofd van 'Het Fatima Kleuterhuis' was zuster Caroline. Zij werd opgevolgd door zuster Gerlach. Voor het lager onderwijs voor de meisjes werd in 1954 de Jancintaschool in gebruik genomen. Het eerste hoofd was zuster Antoinette. Zowel het kleuteronderwijs als het lager onderwijs voor meisjes was tot 1963 in handen van de Franciscanessen.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw werd in de buurt van de Oeloven de nieuwe wijk 'Mien Heem' gebouwd. Voor de zielszorg in deze wijk werd de St. Josephparochie opgericht. Er werden voor het kleuter- en lageronderwijs in deze nieuwe wijk een aantal scholen gebouwd, onder andere in 1957 een kleuterschool 'De Engelbewaarder' en in 1961 de lager onderwijs school voor meisjes 'Edith Stein'. Het bestuur en de schoolleiding van deze beide scholen kwam in handen van de Franciscanessen. Zuster Laetitia was het eerste hoofd van de Edith-Stein-school. Het onderwijs zelf werd toen al gegeven door leke-onderwijzeressen.

Bij de start van het klooster in 1857 hadden

de zusters al een naaischool voor jonge meisjes opgericht. In de periode 1918-1921 speelden de Franciscanessen goed in op de veranderde eisen met betrekking tot de opleiding van jonge vrouwen, door het stichten van een huishoudschool en een MULO [Meer Uitgebreid Lager Onderwijs]. Ook zal met de oprichting van de beide scholen, het wegvallen van zowel de inkomsten, als de arbeid als gevolg van de sluiting van het internaat 'St. Joseph' in 1921, niet al te hard aangekomen zijn.

In 1921 werd door de zusters een aan de Kloosterstraat gelegen Volkshuishoudschool gestart. Er werden onder andere kook- en naailessen gegeven. Na 30 jaar was deze huishoudschool aan de Kloosterstraat echter te klein geworden en moesten de leerlingen uitwijken naar andere locaties, onder andere het verenigingsgebouw 'Unitas' bij de Gregoriuskerk en de jongensschool aan de Wilhelminastraat. De in 1960 in gebruik genomen nieuwbouw van de R.K. Huishoudschool 'St. Brigida', aan het Koutenveld maakte aan het plaatsgebrek een einde. De nieuwe St. Brigidaschool was ruim van opzet en modern ingericht. In 1963 werd de school bezocht door prinses

De meisjesschool aan de Kloosterstraat

Groeten uit Brunssum

De Dorpstraat omstreeks 1950 met uiterst rechts het witte consultatiebureau van Het Groene Kruis. Links ervan het St. Joseph-klooster.

Irene. Een hele belevenis voor Brunssum! Het onderwijs werd hoofdzakelijk gegeven door leken. In 1978 verliet de laatste zuster het huishoudonderwijs in Brunssum.

De in 1918 opgerichte ULO [Uitgebreid Lager Onderwijs] 'St. Joseph' was in eerste instantie gehuisvest in enkele klassen van de lagere school aan de Kloosterstraat. Enkele jaren later werd de naam veranderd in MULO en werd de school, met een vijftigtal leerlingen, met een aantal klaslokalen uitgebreid. In 1929 kreeg de MULO aan de Kloosterstraat een eigen, nieuw schoolgebouw.

Tevens werd in dat jaar de nieuwe gymnasietiekzaal ingewijd. In 1961 werd na jaren van voorbereiding en bouw, de nieuwe MULO-school voor meisjes 'Sancta Maria' aan het Koutenveld [naast de huishoudschool] officieel geopend.

In 1967 werd voor het eerst een leek hoofd van de MULO-school. Met de invoering van de mammoetwet in 1968 werd de 'Sancta Maria' MULO een MAVO waar in 1972 ook jongens werden toegelaten.

Na de Tweede Wereldoorlog gingen leken steeds meer de onderwijstaken van de zusters overnemen. Vervolgens liep in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw het aantal intredes al sterk terug, waardoor ook het aantal zusters dat actief bij het onderwijs betrokken was, geleidelijk afnam.

In de jaren zestig en zeventig werden bijna alle onderwijs- en leidinggevende taken overgedragen aan niet-religieuze beroepskrachten. Uiteindelijk verliet in 1997 de laatste zuster het onderwijs in Brunssum.

Ook de bestuurlijke taken werden in die periode overgedragen aan niet-religieuze besturen en stichtingen. Zo werd in 1968 het bestuur van de kleuterschool, de lagere meisjesschool [Kloosterstraat] en de meisjes ULO [Koutenveld] overgedragen aan de 'Rooms Katholieke onderwijsstichting H. Gregorius' in Brunssum.

Deze 'R.K. Onderwijsstichting H. Gregorius' bestuurde reeds de jongensschool I in de Wilhelminastraat, de jongensschool II in de

Het in 1959 geopende St. Gregorius ziekenhuis in Brunssum.

Schinvelderstraat en de jongens-MULO in de Julianastraat. Uit de stichting ontstond op 1 januari 1971 de 'Onderwijsstichting Brunssum'.

Ziekenverzorging

De Franciscanessen hebben ook een grote bijdrage geleverd aan het opzetten van de gezondheidszorg in Brunssum. De zusters hadden snel door, dat de educatie en opvoeding van de kinderen staat of valt bij hun fysieke gezondheid. In het midden van de negentiende eeuw was het met de volksgezondheid op platteland in het algemeen slecht gesteld. Brunssum maakte daarop geen uitzondering. Door onkunde op het gebied van verloskunde, voeding, hygiëne en medische verzorging was de kindersterfte hoog en de algemene gezondheidstoestand van de kinderen ver onder de maat. Naast de onkunde was ook de armoede, waardoor de ouders vaak niet in staat waren hun kinderen beter te voeden, een belangrijke oorzaak voor de gebrekkige gezondheid van de kinderen.

Ondanks alle onkunde, onvermogen en vooroordelen van de plaatselijke bevolking probeerden de Franciscanessen, zo goed als het ging, zij waren immers ook geen opgeleide artsen of verpleegkundigen, het gezondheidspeil van de Brunssumse jeugd te verhogen. Pas na de komst van de mijnindustrie, in het begin van de twintigste eeuw, nam de sociale en economische ontwikkeling in Brunssum toe en kon de gezondheidszorg en de wijkverpleging door de Franciscanessen op een hoger plan getild worden. De wijkverpleging werd geïntensiveerd door de oprichting van 'Het Groene Kruis' in 1913, waardoor onder andere een structurele aanpak van de bestrijding van de tuberculose opgestart werd.

Het Groene Kruis bestond in 1915 slechts uit één ziekenzuster, zuster Majella en één ruimte [een kast] onder de trap in het klooster, waar zij haar spulletjes kon opbergen. Later werd in de oude bewaarschool een consultatiebureau ingericht en kreeg zuster Majella een assistente in de persoon van zuster Melanie.

In 1934 werd in opdracht van de R.K. Vereniging Het Groene Kruis Brunssum, naast het klooster het nieuwe, moderne consultatiebureau, ontworpen door de Brunssumse architect Louis Willems [1902-1978], gebouwd. Vanuit dit gebouw konden de Franciscanessen de consultatie en de wijkverpleging verbeteren en intensiveren.

Toen in 1959 het St. Gregorius- ziekenhuis in Brunssum van start ging, was het logisch dat de leiding, gezien hun grote ervaring in de verzorging van zieken en het beheer van ziekenhuizen, in handen van de Franciscanessen zou komen. Maar net zoals in onderwijs, moesten de Franciscanessen, als gevolg van de terugloop van het aantal intredes, al vrij snel na de opening van het ziekenhuis, steeds meer taken over te dragen aan leken -personeel en -bestuurders. Uiteindelijk werd in 1968 de bemoeienis van de zusters met de ziekenzorg in Brunssum beëindigd.

Huize Catharina Daemen

Zoals hiervoor vermeldt, liep in de tweede helft van de twintigste eeuw het aantal intredes in Nederland en de rest van Noord-West-Europa sterk terug. Mede daardoor werd het aantal zusters in het onderwijs, de wijkverpleging, de ziekenzorg en in het klooster van Brunssum geleidelijk steeds kleiner. Het klooster op de Kloosterstraat was niet meer rendabel en werd door de zusters verlaten. In de jaren negentig van de twintigste eeuw werd het klooster afgebroken om plaats te maken voor woningbouw.

Nog eenmaal deden de zusters in Brunssum van zich spreken. In 1992 lieten zij het door de architect Paul Schuffelers ontworpen kloosterbejaardenoord 'Huize Catharina Daemen' [St. Brigidastraat 3] bouwen. Huize Catharina Daemen was in eerste instantie bestemd voor de zorg en huisvesting van de bejaarde zusters

Huize Catharina Daemen.

Franciscanessen van Heythuysen, maar omdat het aantal bejaarde zusters terugliep werden vanaf 1999 ook leken, die verzorging en/of verpleging nodig hebben, in het kloosterbejaardenoord opgenomen. Er wonen momenteel [2008] nog vijftien zusters in Huize Catharina Daemen.

Per 1 juli 2000 kwam een fusie tot stand met andere kloosterbejaardenoorden onder de naam 'Stichting Christelijke Zorgorganisatie'. Deze organisatie maakt sinds 2006 onderdeel uit van de Cicero Zorggroep. De Franciscanessen van Heythuysen hebben momenteel geen zitting [meer] in het bestuur van Huize Catharina Daemen en de Cicero Zorggroep.

In april 2002 werd na het vertrek overste zuster Hermana Coolen, een leek directrice van het zorgcentrum 'Huize Catharina Daemen'. Met deze functieoverdracht verdween na 145 jaar de actieve bijdrage van de zusters Franciscanessen aan het onderwijs, de zieken- en bejaardenzorg in Brunssum.

* Marcel Senden is lid van de Heemkundevereniging Brunssum en houdt zich bezig met genealogie en streekgeschiedenis.

Literatuur:

GIAN ACKERMANS, 'Vereeniging van Vrouwen' Franciscanessen van Heythuysen in Nederland (1900-1975) [Heythuysen, 1994].

H.H.M. BRUIJKERS, *400 Jaar Parochie H. Gregorius de Grote Brunssum* [Brunssum, 1979].

W. MOONEN, *Brunssum de Eeuwen door* [Brunssum, 1952].

De Nieuwsbron, 21-9-1956, Zuster Majella viert diamanten professie.

JAC. SCHREURS msc, *Dochters van Moeder Magdalena Daemen een eeuw lang in Brunssum, 1857-1957* [Brunssum, 1957].

GERMANA STEEGH osf, *God zal er in voorzien. Levensschets van Moeder Magdalena, stichteres van de congregatie van Heythuysen* [Heythuysen, 1949].

Eerste complete adelsarchief op internet beschikbaar

Het archief van de grafelijke familie Van Hoensbroek, 13-19de eeuw

DOOR ROELOF BRAAD*

In samenwerking met Duitse collega-archivarissen, Museum Kasteel Hoensbroek en enkele historische verenigingen heeft – na jaren van voorbereiding – Rijckheyt in Heerlen het archief van de grafelijke familie Van Hoensbroek laten digitaliseren en via het intra/internet beschikbaar gesteld voor studie en voor het publiek openbaar gemaakt. Het grafelijk archief is van internationaal belang en bevat vele bronnen voor de Europese politieke en adelsgeschiedenis. Daarnaast is het een belangrijke mijlpaal in de internationale samenwerking op archiefgebied en, voor zo ver viel na te gaan, internationaal het eerste adelsarchief dat integraal op internet ter beschikking komt.¹

Een belangrijk archief

In kasteel Haag bij Geldern [D], de huidige residentie van de grafelijke familie Von und zu Hoensbroech, rustte tot voor enkele jaren het archief van de graven van Hoensbroek. Het archief omvat 30 strekkende meter [5357 eenheden, 195.000 folio's] registers en bundels en 1309 oorkonden op perkament met zegels, uit de periode 1224 tot 1866. Bijna 90% van de documenten heeft betrekking op de tijd tussen 1400 en 1800.

Het archief is nog steeds eigendom van de grafelijke familie. Het overleverde archief is bijzonder rijk aan historische documenten uit het Duits-Nederlands-Belgische grensgebied. Het weerspiegelt historische gebeurtenissen, structuren en processen op het terrein van internationale politiek, landsheerlijk bestuur, kerkgeschiedenis, rechtsgeschiedenis en plaatselijk goederenbeheer.

Verdeeld over de huidige landen heeft ongeveer 25% betrekking op Nederland, 65% op Duitsland en 10% op België. Voor Limburg moet daarbij vooral worden gedacht aan Hoensbroek en zijn kasteel, maar ook met be-

trekking tot plaatsen als Valkenburg, Asselt en Swalmen, Grubbenvorst en Afferden zijn belangrijke en vele archiefstukken aanwezig.² Overigens is de procentuele toerekening op basis van het aantal archiefnummers zeer betrekkelijk, want de bestuurlijke functies van leden van de familie Van Hoensbroek hadden in vroeger tijd betrekking op gebieden, die door de 19de-eeuwse landsgrenzen worden doorsneden. Met name in hun positie als erfmaarschalk hebben de Van Hoensbroeks een belangrijke bestuurlijke rol gespeeld in het voormalige Overkwartier van Gelre, waartoe tot 1800 grote delen van het tegenwoordige Noord- en Midden-Limburg behoorden. De regionale en cultuurhistorische betekenis van de documenten, in het bijzonder voor het Rijn-Maasgebied, lag ten grondslag aan het besluit het archief van Haag te plaatsen op de lijst van nationaal cultureel erfgoed van de Bondsrepubliek Duitsland.

Ontstaan van het project

Tot op heden verliep de raadpleging van de archivalia door een breed publiek nogal moei-

zaam. In het bijzonder geldt dit voor raadpleging vanuit Nederland of België. Daarom ontwikkelden Jacques van Rensch [Historisch Centrum Limburg], Jo Jamar en ondergetekende al in 1986 het idee om dit familiearchief, vanwege het grote belang voor de Limburgse en Euregionale geschiedenis, op microfilm beschikbaar te hebben. De raadpleging van het archief in kasteel Haag was omslachtig en de conservering ervan in de ‘archiefruimte’ van het kasteel was gebrekkig. Daarbij moet meteen opgemerkt worden, dat de grafelijke familie wel haar best deed haar archief zo goed mogelijk te conserveren. In gesprekken met de archivariissen van *Landschaftsverband Rheinland*, *Rheinisches Archiv- und Museumssamt* [RAMA], *Brauweiler* [Pulheim] die de archieven verzorgen van de Rijnlandse adel en die tevens het beheer hebben over het archiefdepot van het *Vereinigte Adelsarchiv im Rheinland e.V.* in Ehreshofen,³ *Stadt- en Kreisarchiv Geldern* zijn vanaf 1996 enkele [Europese] subsidiëtrajecten onderzocht en doorlopen om tot verfilming over te kunnen gaan. Door het internationale karakter van het project verliepen de onderhandelingen moeizaam, mede omdat het project in eerste aanleg bij de buitenlandse projectpartners geen prioriteit had.

Om Europese subsidie te verkrijgen werd zelfs het ambitieuze programma ‘Adel verbindt’ ontwikkeld, waaraan meerdere musea en kastelen in binnen- en buitenland meededen en waarin ook dit project als een klein onderdeel was opgenomen. De aanvraag mislukte uiteindelijk, doordat de projectpartners niet op tijd de benodigde toezeggingen voor de cofinanciering konden aanreiken.⁴

Ondertussen had de gravin, ingegeven door een verbouwing van kasteel Haag, het archief uit de opslag bij het kasteel overgebracht naar het depot in Ehreshoven. Toch blijft de raadpleging van de originele stukken omslachtig, omdat dit alleen kan plaatsvinden bij RAMA in Brauweiler. Daarvoor moeten stukken dagen van te voren worden aangevraagd. Voor een vlot verloop van onderzoeksprojecten is dat nogal hinderlijk.

Museum Kasteel Hoensbroek

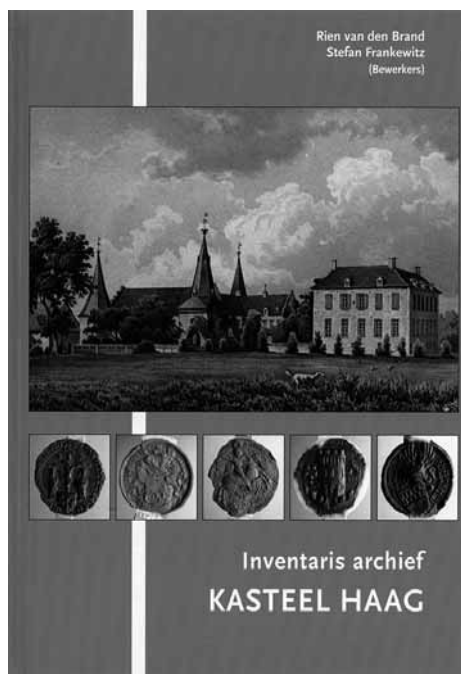
Het archief was niet alleen voor de archiefinstellingen van belang. Ook voor de verbetering van de museale presentatie in Museum Kasteel Hoensbroek, het stamslot van de Van Hoensbroeks, was de roep om beschikbaarheid van het archief groot. Verder waren en zijn er nog plannen om in Gesselen [D] bij een van de landhuizen van de Van Hoensbroeks een museum in te richten. Het belang van een goed toegankelijk archief werd steeds groter. Aanvankelijk wilden de projectpartners de toegankelijkheid verbeteren door kopieën van de te vervaardigen microfilm op diverse plaatsen beschikbaar te stellen. Uiteindelijk werd gekozen voor digitalisering en raadpleging via het internet.

Vooraf voor de in 1994 ingezette vernieuwingen van de presentaties van Kasteel Hoensbroek was en is het van groot belang, dat de archiefstukken digitaal beschikbaar zijn. Vanuit het archief kan nagenoeg de volledige geschiedenis van kasteel Hoensbroek en zijn bewoners bestudeerd en beschreven worden. Dit is een *conditio sine qua non* om te komen tot een verantwoorde museale presentatie.

Door een goed ‘museumjaar’ van Kasteel Hoensbroek in 2005 kwam het benodigde bedrag beschikbaar om – na een aantal mislukte pogingen subsidie te verwerven – de digitalisering ook werkelijk aan te pakken. Het museum stelde de voorwaarde, dat Rijckheyt de digitalisering in samenspraak met LVR-RAMA technisch begeleidde en dat de deelnemende partners in het project het digitale archief daadwerkelijk gaan gebruiken voor geformuleerde onderzoeksprojecten. Daarvoor moest het archief via het internet toegankelijk worden.

Uitgave van de 19de-eeuwse inventaris

De adellijke familie vertrok bij de komst van de Fransen in 1794 met 37 kisten vol archiefstukken uit Hoensbroek naar kasteel Haag bij Geldern. Tussen 1856 en 1863 werd de inhoud

van deze kisten door Friedrich Netteshim – die daarbij voortborduurde op een inventarisatie in de periode 1805-1807 door Joseph Benedict Joën – in net Duits handschrift op papier gezet. Netteshim werd geassisteerd door de secretaris van de graaf, Heinrich Ferber. Het leverde een manuscriptinventaris op van ruim 700 bladzijden in het formaat 30 x 45 cm. In 1969 uitte de oud-archivaris van het Kreisarchiv Geldern Gregor Hövelmann de wens deze inventaris in druk te laten verschijnen. Rien van den Brand van de *Stichting Historie Peel-Maas-Niersgebied* [HPMN] te Venray en Stefan Frankewitz, stadsarchivaris van Geldern en zakelijk leider van *MESPILVS - Gesellschaft zur Förderung des Stadtarchivs Geldern e.V.* vervulden deze wens. Vanaf 1994 werkten zij in hun vrije tijd aan de transcriptie, controle en verbetering van de inventaris om die, aangevuld met foto's en beschrijvingen van de aan de oorkonden hangende zegels, als boekpublicatie uit te geven. Omdat ook een digitaal archief niet zonder archief-toegang kan, werden beide organisaties bena-

derd om elkaars projecten te versterken. Op 23 juni 2008 was het zover. Reichsgräfin Katja von und zu Hoensbroech uit Geldern kreeg de inventaris in boekvorm overhandigd.⁵ Zij gaf op haar beurt weer eerste exemplaren aan vertegenwoordigers uit Duitsland, Nederland en België.

Met de uitgave van de archiefinventaris is het eenvoudiger van te voren de benodigde archiefstukken bij het RAMA te reserveren. Maar lang zal die situatie niet duren, aangezien in de winter van 2008/2009 het digitale archief ter beschikking komt via een gesloten deel van de website van Rijckheyt. Het eerste jaar is bij de aanvraag voor raadpleging de toegangscode nodig die in de uitgegeven inventaris is afgedrukt.

Gebruik van het digitale archief

In Duitsland, en zeker in adelskringen, gelden andere gevoelens over de openbaarheid van archieven. In feite geeft de gravin als eerste volledige openbaarheid van het archief, maar zij stelde wel de eis, dat het gebruik en de gebruikers ervan traceerbaar zouden moeten zijn. Hieraan kan worden voldaan in een gesloten omgeving op internet.

Door *Mespilus* en hPMN is de inventaris als digitale toegang beschikbaar gesteld. Deze is bij Rijckheyt ingevoerd in Mais Flexis en gedurende de verkoop van de gedrukte inventaris in het gesloten deel van de raadpleegmodule geplaatst. Later, in 2010, komt deze in het open deel, dat ook toegankelijk en doorzoekbaar is via www.archieven.nl. De digitale archiefbronnen blijven daarna wel nog in het gesloten deel raadpleegbaar, totdat de gravin het groene licht geeft om ook dit in het openbare deel te zetten. De gebruiker dient bij Rijckheyt een tijdelijk wachtwoord aan te vragen om in het digitale archief te kunnen zoeken.

Inmiddels is het archief door X-Cago in Roermond geheel gedigitaliseerd, waarbij van elke bladzijde een kleurenimage in TIFF-formaat is opgeleverd [ca. 400.000 stuks] op een resolutie van 300 dpi. Omdat Rijckheyt alle

toegangen en archieven via www.archieven.nl ontsloten heeft, is bekeken hoe de gedigitaliseerde archiefstukken het best voor het internet geschikt gemaakt konden worden en hoe zij te koppelen waren aan de archiefomschrijvingen. Daarbij bleek, dat in het systeem van Archieven.nl aan elk inventarisnummer slechts één bestand gekoppeld kon worden. De oplossing was dat per inventarisnummer één of meerdere zogenaamde DJVU-bestanden zijn aangemaakt,⁶ die weliswaar ook nog fors van formaat zijn, maar het voordeel hebben, dat ze in een soort streaming video op het beeldscherm verschijnen. Waar deze in verband met de omvang van het aantal bladzijden en de performance in meerdere bestanden gesplitst moesten worden, zijn bij de beschrijvingen subnummers opgenomen.

Last but not least...

Na de beschikbaarheid op internet zullen *Rijckheyt* het elektronisch archiefdepot [e-depot] voor dit archief gaan realiseren. *Rijckheyt* start hiervoor met dit archief en nog en-

kele andere digitale collecties in 2009 de pilot om tot realisatie ervan te komen. Daarnaast zal LVR-RAMA vanwege de in Duitsland gegeven voorschriften van de digitale images nog een 35-mm microfilm [grijswaarden] laten vervaardigen voor het veiligheidsarchief van de Bondsrepubliek.

De financiering van de intranettoepassing kwam uit België [*Algemeen Rijksarchief*], Nederland [*Rijckheyt*, *Museum Kasteel Hoensbroek*] en Duitsland [*Landschaftsverband Rheinland*-, *Rheinisches Archiv- und Museumsamt*].

Met de implementatie van het digitale archief op internet geven de samenwerkende organisaties de start voor het publieke en wetenschappelijke onderzoek in dit voor de Europese geschiedenis zo belangrijke archief. De intentie is om over enkele jaren een adelsymposium op kasteel Hoensbroek als follow-up te organiseren, waar dan hopelijk de eerste onderzoeksresultaten gepresenteerd zullen worden.⁷

* *Roelof Braad is stadshistoricus bij Rijckheyt in Heerlen*

Noten

1. Meer uitgebreide informatie over dit project is te vinden op www.x-cago.com/hoensbroek.
2. Zie de door mij in 2001 vervaardigde inhoudsopgave van het archief met alle plaatsen en familienamen zoals deze in de hoofdingeling van de inventaris voorkomen. Deze is te downloaden op www.rijckheyt.nl/hoensbroek.
3. R. BRAAD, De adelsarchieven in Schloss Ehrenhoven, in: *Archievenblad* 110 [2006] 3, 22-23.
4. Doorlopen subsidieprojecten: Interreg III [2000-2001]; Interreg IIIa, Adel Verbindet [2003-2005].
5. R. VAN DEN BRAND en S. FRANKIEWITZ [bewer-

kers], *Inventaris archief Kasteel Haag, Inleiding- Regesten-Zegels-Register* [Venray, 2008] 880 blz. [alle teksten in het boek in het Duits], ISBN 978-90807292-4-7, € 36,-. Te bestellen op www.peel-maas-niers.eu / www.mespilvs.de.

6. Zie: <http://www.celartem.com/en/>; om de DJVU-bestanden te kunnen raadplegen is een gratis plugin nodig, die op deze website is te downloaden.
7. Nadere mededelingen daarover verschijnen op www.rijckheyt.nl.